

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ ДЗВО
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ

Рішенням засідання кафедри
педагогіки, психології та
менеджменту

Протокол № 6 від 08.05. 2026 р.
завідувачка кафедри

Юлія ГЕРАСИМЕНКО

підпис

**«ВПЛИВ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ НА ФОРМУВАННЯ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ»**

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувачка вищої освіти
групи ПС-24-11-ЗМ

СКРИПКІВСЬКА Наталія Петрівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент

КУЩЕНКО Ірина Вікторівна

Біла Церква 2026

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: СКРИПКІВСЬКА Наталія Петрівна, група ПС-24-11-ЗМ

Назва: Вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків

Керівник: КУЩЕНКО Ірина Вікторівна

Підрозділ: Bila Tserkva institute of continuous professional education

Коефіцієнт подібності 1: 1.06%

Мікропробіли: 276

Заміна букв: 0

Інтервали: 0

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укриття плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедурам. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Відсоток оригінальності за системою StrikePlagiarism 1.06% відповідає встановленим вимогам. Високий рівень оригінальності. Допускається до захисту/рецензування

Дата 05.05.2026р.

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України:

Підпис

«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ
ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Рішенням засідання кафедри
педагогіки, психології та менеджменту
протокол № 19 від 01 2026р.
Завдувачка кафедри, професор
Юлія ГЕРАСИМЕНКО

ЗАВДАННЯ

на кваліфікаційну роботу здобувачу(ці) освіти

Скрипківській Наталії Петрівні

Тема роботи: Вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцентка КУЩЕНКО Ірина Вікторівна, затверджено наказом № 01-06/01 від 12.01.2026 р.

Строк подання здобувачем освіти роботи 30.04.2026.

Вихідні дані до роботи: комплекс наукових досліджень з психології та педагогіки, що досліджують девіантну поведінку, публікації у наукових періодичних виданнях, власні спостереження за поведінкою підлітків.

Перелік питань, які потрібно розробити: Кваліфікаційна робота магістра складається з основної частини і додаткової. Основна частина містить такі структурні елементи: вступ, три розділи, загальний висновок, список використаних джерел, додатки.

Консультанти розділів роботи

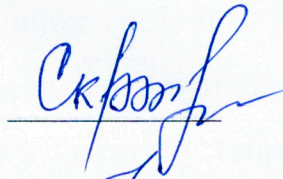
Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1.	Кущенко І.В., кандидат психологічних наук, доцентка	14.01.2026	14.01.2026
2.	Кущенко І.В., кандидат психологічних наук, доцентка	16.02.2026	16.02.2026
3.	Кущенко І.В., кандидат психологічних наук, доцентка	18.03.2026	18.03.2026

Дата видачі завдання 14.01.2026

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

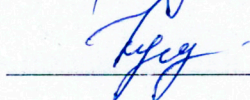
№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Узгодження теми, складання змісту	січень	виконано
2	Вивчення літературних джерел	січень	виконано
3	Збирання матеріалу	січень	виконано
4	Обробка матеріалу	Лютий	виконано
5	Виконання розділу 1	Лютий	виконано
6	Виконання розділу 2	Березень	виконано
7	Виконання розділу 3	Березень	виконано
8	Формулювання висновків	Квітень	виконано
9	Оформлення роботи, одержання відгуків та рецензії, перевірка на плагіат	Квітень-травень	виконано
10	Подання роботи на кафедру	Травень	виконано

Здобувач/ка освіти

Наталія СКРИПКІВСЬКА

Керівник роботи

Ірина КУЩЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» НАПН УКРАЇНИ
БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

В І Д Г У К
наукового керівника на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня

СКРИПКІВСЬКОЇ НАТАЛІЇ ПЕТРІВНИ

за темою:

«Вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків»

Актуальність даної теми полягає в тому в сьогоденному суспільстві є багато чинників, які впливають на становлення підлітка, як особистості. Серед них і соціально-економічна нестабільність, воєнний стан та стрімка цифровізація. Агресія, правопорушення та адиктивна поведінка – це ті чинники, які сприяють зростанню рівня девіантної поведінки серед підлітків.

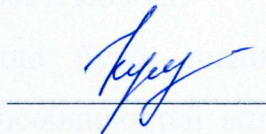
У кваліфікаційній роботі магістра розкрито проблеми девіантної поведінки підлітків та групової динаміки, розкрито основні підходи до визначення цих понять, а також висвітлено психологічні механізми впливу групи на особистість підлітка (конформізм, наслідування, груповий тиск тощо). Магістрант відповідально підійшов до підготовки і виконання наукового дослідження та справно працював з базою практики. Оволодівши на достатньому рівні методами дослідження їх було проведено на високому рівні. Проведено аналіз та статистичну обробку отриманих результатів, що дозволило виявити взаємозв'язок між характеристиками групової динаміки та рівнем девіантної поведінки підлітків. Було втілено у практику теоретично обґрунтовані наукові ідеї у вигляді програми стосовно профілактики девіантної поведінки підлітків, які спрямовані на покращення соціально-психологічного клімату. В роботі було зроблено висновки, які логічні, послідовні, аргументовані щодо ефективності впровадження програми, яка підтвердила її результативність.

Кваліфікаційна робота є завершеним науковим дослідженням, відсоток оригінальності кваліфікаційної роботи за допомогою комплексу StrikePlagiarism становить 98,94.

Вважаємо, що кваліфікаційна робота Скрипківської Наталії Петрівни розкрита на належному теоретичному та практичному рівнях, містить елементи наукової новизни, оформлена згідно встановлених вимог та рекомендується до захисту на засіданні екзаменаційної комісії. Кваліфікаційна робота заслуговує 90 балів (оцінка ECTS, оцінка за національною шкалою).

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту БІНПО ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України

КУЩЕНКО Ірина Вікторівна

АНОТАЦІЯ

Скрипківська Наталія Петрівна. Тема «Вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків». Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 «Психологія». БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ. Кафедра педагогіки, психології та менеджменту. Київ, 2026 рік. 106 сторінок, 5 таблиць, 4 рисунка, 70 використаних джерел, 3 розділів, 10 підрозділів.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню проблеми впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків. Актуальність теми зумовлена зростанням девіантних проявів у підлітковому середовищі в умовах сучасних соціальних трансформацій, цифровізації та підвищеної психологічної вразливості молоді.

Основною метою було дослідження теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення особливостей впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків, а також розробка й апробація ефективних засобів її профілактики в умовах закладу освіти.

За для досягнення мети було використані емпіричне дослідження, які проведено із застосуванням комплексу психодіагностичних методик, що дозволили виявити взаємозв'язок між характеристиками групової взаємодії та рівнем девіантних проявів у підлітків.

Основними результатами дослідження встановлено, що особливості групової динаміки суттєво впливають на формування поведінкових відхилень, зокрема через механізми соціального впливу та емоційного зараження.

Практичне значення роботи полягає у розробці та впровадженні профілактичної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності», спрямованої на формування позитивного психологічного клімату, розвиток соціальних навичок і попередження девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, групова динаміка, конформізм, соціальний вплив, профілактика.

ANNOTATION

Skrypkiwska Nataliia Petrivna. Topic "The influence of group dynamics on the formation of deviant behavior in adolescents". Qualification work for the degree of "master" in the specialty 053 "Psychology". BILOTSEKIVSK INSTITUTE OF CONTINUING VOCATIONAL EDUCATION. Department of Pedagogy, Psychology and Management. Kyiv, 2026. 106 pages, 5 tables, 4 figures, 68 sources used, 3 sections, 10 subsections.

The qualification work is devoted to the study of the problem of the influence of group dynamics on the formation of deviant behavior in adolescents. The relevance of the topic is due to the growth of deviant manifestations in the adolescent environment in the conditions of modern social transformations, digitalization and increased psychological vulnerability of youth.

The main goal was to study the theoretical substantiation and empirical study of the peculiarities of the influence of group dynamics on the formation of deviant behavior of adolescents, as well as to develop and test effective means of its prevention in an educational institution.

To achieve the goal, empirical research was used, which was conducted using a complex of psychodiagnostic techniques, which allowed us to identify the relationship between the characteristics of group interaction and the level of deviant manifestations in adolescents.

The main results of the study established that the peculiarities of group dynamics significantly affect the formation of behavioral deviations, in particular through the mechanisms of social influence and emotional contagion.

The practical significance of the work lies in the development and implementation of the preventive program "Together for Harmony: Development of Teamwork and Responsibility", aimed at forming a positive psychological climate, developing social skills, and preventing deviant behavior in adolescents.

Keywords: deviant behavior, adolescents, group dynamics, conformity, social influence, prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	14
1.1. Девіантна поведінка підлітків як психологічна проблема.....	14
1.2. Соціально-психологічна характеристика групової динаміки.....	21
1.3. Психологічні механізми впливу групової динаміки на поведінку підлітків.....	30
1.4. Вплив підліткових груп на формування девіантної поведінки.....	32
Висновки до розділу 1.....	41
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	43
2.1. Організація та методики дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків.....	43
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків.....	55
2.3. Статистичний аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків.....	65
Висновки до розділу 2.....	68
РОЗДІЛ 3 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	71
3.1. Особливості профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах закладу освіти.....	71
3.2. Зміст та особливості впровадження профілактичної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності».....	75
3.3. Аналіз ефективності впровадження профілактичної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності».....	81
Висновки до розділу 3.....	85
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	91
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків зумовлена суттєвими соціальними трансформаціями сучасного суспільства, які безпосередньо впливають на процес становлення особистості молодого покоління. Зростання соціальної нестабільності, зміни в системі цінностей, трансформація сімейних відносин та освітнього середовища спричиняють підвищення рівня девіантних проявів серед підлітків, зокрема агресії, правопорушень, адиктивної та ризикованої поведінки.

Особливого значення це питання набуває в умовах сучасних викликів, таких як цифровізація, воєнний стан, соціально-економічні труднощі, що посилюють психологічну вразливість підлітків і ускладнюють процес їх соціалізації. Зокрема, дослідження свідчать про зростання впливу негативних зовнішніх факторів і поширення девіантної поведінки серед неповнолітніх, що потребує своєчасного наукового осмислення та практичного реагування [22].

Підлітковий вік є критичним етапом розвитку особистості, який характеризується нестабільністю самооцінки, формуванням ідентичності, підвищеною емоційною чутливістю та залежністю від соціального оточення. У цей період група однолітків стає провідним агентом соціалізації, а її норми, цінності та поведінкові стандарти значною мірою визначають індивідуальні вибори підлітка. Саме тому групова динаміка виступає потужним фактором впливу, здатним як сприяти гармонійному розвитку особистості, так і провокувати формування девіантних форм поведінки [33].

Водночас сучасні наукові дослідження підкреслюють, що девіантна поведінка підлітків формується під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників, серед яких особливе місце займають соціально-психологічні механізми групового впливу, такі як конформізм, наслідування, груповий тиск і потреба в приналежності. Це зумовлює необхідність поглибленого вивчення саме групових процесів як одного з ключових детермінантів поведінки підлітків.

Крім того, актуальність теми визначається практичною потребою у розробці

ефективних програм профілактики та корекції девіантної поведінки. Результати сучасних досліджень підтверджують, що формування позитивного соціально-психологічного клімату та конструктивної групової взаємодії є важливим ресурсом запобігання девіаціям і забезпечення успішної соціалізації підлітків .

Таким чином, дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків є актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспектах, оскільки дозволяє глибше зрозуміти механізми соціалізації особистості, визначити чинники ризику та розробити ефективні шляхи психологічної підтримки і профілактики девіантних проявів у підлітковому середовищі.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження: особливості впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків, а також визначити та апробувати ефективні психолого-педагогічні засоби її профілактики в умовах закладу освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні особливості дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків, а саме: девіантна поведінка підлітків як психологічна проблема, соціально-психологічна характеристика групової динаміки, психологічні механізми впливу групової динаміки на поведінку підлітків, вплив підліткових груп на формування девіантної поведінки.

2. Здійснити емпіричне дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків та описати його результати.

3. Обґрунтувати особливості профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах закладу освіти

4. Розробити, апробувати та перевірити ефективність впровадження профілактичної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності».

Для досягнення мети дослідження та розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних та емпіричних методів.

До теоретичних методів належали: аналіз, узагальнення та систематизація наукової літератури з проблеми впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків, що дозволило визначити основні підходи до розуміння досліджуваного явища.

До емпіричних методів належали психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення особливостей девіантної поведінки, міжособистісних відносин та групової динаміки у підлітковому середовищі, а саме: методика діагностики схильності до девіантної поведінки (А. Орел), соціометричне дослідження (Дж. Морено), методика визначення рівня згуртованості групи (С. Сішор), опитувальник агресивності Басса–Даркі.

Крім того, застосовувалися методи кількісної та якісної обробки результатів, зокрема порівняльний аналіз, узагальнення отриманих даних, а також елементи математичної статистики для перевірки достовірності результатів дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що у роботі здійснено узагальнення та систематизацію сучасних наукових підходів до проблеми девіантної поведінки підлітків у контексті впливу групової динаміки; уточнено зміст і структуру поняття «групова динаміка» та її роль як соціально-психологічного чинника формування поведінки особистості.

Розкрито психологічні механізми впливу групи однолітків на підлітка, зокрема конформізм, наслідування, ідентифікацію, груповий тиск та інтерналізацію норм, що дозволяє поглибити наукове розуміння процесів формування девіантної поведінки у підлітковому віці.

Отримані результати доповнюють наукові положення вікової та соціальної психології щодо особливостей соціалізації підлітків і можуть бути використані для подальших досліджень проблем девіантної поведінки та групових процесів у підлітковому середовищі.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що отримані результати можуть бути використані у практичній діяльності психологів, соціальних педагогів і педагогічних працівників закладів освіти для своєчасного виявлення підлітків групи ризику та попередження девіантної поведінки.

Запропонований комплекс психодіагностичних методик дозволяє здійснювати всебічне дослідження особливостей групової динаміки, міжособистісних відносин та поведінкових проявів підлітків, що сприяє підвищенню ефективності психологічної діагностики в освітньому середовищі.

Розроблена та апробована профілактична програма «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності» може бути впроваджена у практику роботи закладів освіти з метою формування позитивної групової взаємодії, розвитку комунікативних навичок, емпатії, саморегуляції та відповідальності підлітків.

Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці тренінгових занять, психолого-педагогічних програм, рекомендацій для батьків і педагогів, а також у процесі викладання психологічних дисциплін у закладах вищої освіти.

Результати дослідження сприяють підвищенню ефективності профілактичної та корекційної роботи з підлітками, зниженню рівня девіантних проявів і покращенню соціально-психологічного клімату в учнівських колективах.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження було представлено під час участі в XI Міжнародної наукової конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття». Було опубліковано наукові тези: Скрипківська Н.П. Вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків. Збірник XI Міжнародної наукової конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття» (1 травня 2026 року, м. Одеса). С. 28-31. А також, на XI Міжнародній науково-теоретичній конференції «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації». Було опубліковано наукові тези: Скрипківська Н. П. Особливості профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах закладу освіти. Збірник XI Міжнародної науково-теоретичної конференції «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (8 травня 2026 року, м. Дніпро).

Експериментальна база дослідження: Руднянська гімназія Великодимерської селищної ради Броварського району.

Структура роботи. Робота структурно складається зі вступу, трьох розділів, кожен із яких завершується висновками, а також загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Для наочності результати дослідження подано у вигляді 4 рисунків і 9 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Девіантна поведінка підлітків як психологічна проблема

Девіантна поведінка підлітків є однією з найбільш актуальних проблем сучасної психології, що перебуває на перетині клінічної, соціальної та вікової психології. У сучасних умовах суспільних трансформацій, інформаційного перенасичення та зростання соціальної напруги спостерігається підвищення рівня різних форм відхилень у поведінці підлітків, що вимагає комплексного наукового осмислення цього феномену.

У науковій літературі девіантна поведінка розглядається як система вчинків або дій особистості, що відхиляються від загальноприйнятих соціальних, моральних або правових норм [34]. Українські дослідники підкреслюють, що девіації у підлітковому віці мають специфічну природу, зумовлену кризою ідентичності, нестабільністю самооцінки та активним процесом соціалізації (І. Бех, О. Киричук) [5; 21].

З позицій вікової психології підлітковий період характеризується підвищеною емоційною лабільністю, прагненням до самоствердження, пошуком власного «Я», що нерідко супроводжується протестними формами поведінки. Як зазначає О. Савченко, девіантна поведінка у цьому віці часто виступає як спосіб самовираження або реакція на фрустрацію базових психологічних потреб [55].

Суттєвий внесок у дослідження психологічних механізмів девіантної поведінки підлітків зробили українські науковці, зокрема Н. Максимова та С. Максименко, які розглядають девіації не як ізольовані поведінкові відхилення, а як складний результат порушення цілісного та гармонійного розвитку особистості [34; 35]. У межах їхнього підходу девіантна поведінка трактується як наслідок дисбалансу між основними структурними компонентами особистості

– мотиваційною, емоційно-вольовою та ціннісно-смісловою сферами, що виникає під впливом сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників.

Дослідники наголошують, що у підлітковому віці відбувається інтенсивне становлення самосвідомості, формування життєвих орієнтирів і системи цінностей, тому будь-які порушення в цих процесах можуть спричинити появу девіантних форм поведінки. Зокрема, С. Максименко підкреслює значення особистісного розвитку як процесу активної взаємодії суб'єкта з соціальним середовищем, у якому важливу роль відіграє здатність до саморегуляції, рефлексії та відповідальності за власні вчинки. За умов недостатнього розвитку цих якостей підліток стає більш вразливим до негативних впливів і демонструє схильність до поведінкових відхилень [34].

У свою чергу, Н. Максимова акцентує увагу на ролі соціально-психологічних умов, передусім сімейного виховання. Вона зазначає, що дисфункційні сімейні відносини, емоційна холодність, авторитарний або, навпаки, гіпоопікуючий стиль виховання, відсутність стабільних емоційних зв'язків між батьками та дитиною формують у підлітка почуття тривоги, небезпеки та внутрішньої нестабільності. Це, у свою чергу, може проявлятися у формі агресивної, протестної або аутоагресивної поведінки як способу психологічного захисту чи привернення уваги [35].

Окремо підкреслюється значення дефіциту емоційної підтримки та позитивного прийняття з боку значущих дорослих. За відсутності безпечного емоційного середовища підліток шукає альтернативні способи задоволення потреб у визнанні, приналежності та самоствердженні, що нерідко реалізується через залучення до асоціальних груп або ризикованих форм поведінки. Важливим чинником також виступає вплив однолітків, який у підлітковому віці часто має визначальний характер: прагнення відповідати груповим нормам може стимулювати як позитивні, так і девіантні моделі поведінки.

Науковці звертають увагу на роль ширшого соціального контексту, зокрема соціально-економічних умов, культурних трансформацій, інформаційного середовища та доступності деструктивного контенту. Сукупність цих

факторів може посилювати внутрішні суперечності підлітка та сприяти формуванню дезадаптивних стратегій поведінки.

Окрему увагу дослідники приділяють класифікації девіантної поведінки підлітків, оскільки її систематизація дозволяє глибше зрозуміти природу відхилень та визначити ефективні підходи до їх профілактики і корекції. У сучасній українській психологічній науці найбільш поширеним є підхід, відповідно до якого виділяють адиктивну (залежну), делінквентну (правопорушну), агресивну, аутоагресивну (саморуйнівну), а також соціально-пасивну поведінку [38]. Кожна з цих форм має власну психологічну специфіку, детермінанти та механізми формування.

Адиктивна поведінка пов'язана з формуванням різного роду залежностей (хімічних або поведінкових) і розглядається як спосіб втечі від реальності, подолання внутрішнього напруження або компенсації незадоволених потреб. Українські дослідники (зокрема, О. Кокун, В. Панок) зазначають, що основою адикцій часто є емоційна нестабільність, низька стресостійкість, труднощі саморегуляції та дефіцит позитивного досвіду соціальної взаємодії [25; 45].

Делінквентна поведінка характеризується схильністю до правопорушень і порушення соціально-правових норм. Вона часто формується під впливом негативного соціального оточення, асоціальних груп, а також за умов недостатнього контролю з боку дорослих. Як підкреслює В. Панок, делінквентність у підлітків нерідко є наслідком несформованості моральних установок і правової свідомості, а також прагнення до самоствердження через протиставлення себе соціуму [45].

Агресивна поведінка проявляється у вербальних або фізичних діях, спрямованих на заподіяння шкоди іншим. Вона може бути реакцією на фрустрацію, переживання несправедливості або внутрішні конфлікти. Дослідження показують, що агресія у підлітковому віці часто пов'язана з низьким рівнем емоційної регуляції, імпульсивністю та дефіцитом навичок конструктивного вирішення конфліктів [45].

Аутоагресивна (саморуйнівна) поведінка спрямована на самого підлітка і

включає такі прояви, як самопошкодження, ризикована поведінка, ігнорування власної безпеки. Вона розглядається як спосіб подолання внутрішнього болю, зниження емоційної напруги або вираження психологічного дистресу. Т. Титаренко наголошує, що аутоагресія часто пов'язана з кризою ідентичності, низькою самооцінкою та почуттям безвиході [62].

Соціально-пасивна поведінка проявляється у відчуженні, униканні соціальних контактів, зниженні активності та втраті інтересу до соціально значущої діяльності. Така форма девіації може бути зумовлена високим рівнем тривожності, невпевненістю у собі, негативним досвідом міжособистісної взаємодії або психологічною травматизацією. Вона є менш помітною порівняно з іншими формами, проте також становить серйозну загрозу для особистісного розвитку підлітка [66].

Класифікація девіантної поведінки підлітків відображає багатовимірність цього феномену та дозволяє розглядати його не лише як сукупність відхилень, а як систему різних форм дезадаптації, кожна з яких має свої причини, прояви та наслідки. Це, у свою чергу, підкреслює необхідність диференційованого підходу до психологічної допомоги та профілактичної роботи з підлітками [61].

За даними сучасних психологічних досліджень, серед провідних чинників, що зумовлюють формування девіантної поведінки у підлітковому віці, виокремлюють низку індивідуально-психологічних характеристик, які відображають рівень зрілості особистості та її здатність до саморегуляції [19]. До них, зокрема, належать низький рівень самоконтролю, порушення емоційної регуляції, неадекватна самооцінка, дефіцит соціальних навичок, а також підвищений рівень тривожності та фрустрації.

Низький рівень самоконтролю проявляється у нездатності підлітка стримувати імпульсивні реакції, прогнозувати наслідки власних дій та керувати своєю поведінкою відповідно до соціальних норм. Як зазначає О. Кокун, недостатній розвиток вольової сфери та навичок саморегуляції значно підвищує ймовірність залучення підлітка до ризикованих або асоціальних форм поведінки [25].

Порушення емоційної регуляції виявляється у труднощах розпізнавання, усвідомлення та конструктивного вираження власних емоцій. Підлітки, які не володіють ефективними способами емоційного самоконтролю, часто реагують на стресові ситуації агресією, замкнутістю або деструктивними формами поведінки. За даними досліджень, емоційна нестабільність є одним із ключових предикторів девіантних проявів у цьому віці [10].

Неадекватна самооцінка, яка може бути як заниженою, так і завищеною, також виступає важливим чинником девіантної поведінки. Занижена самооцінка сприяє формуванню почуття меншовартості, невпевненості та соціальної тривожності, що може зумовлювати уникнення соціальних контактів або приєднання до девіантних груп як способу самоствердження. Водночас завищена самооцінка часто супроводжується ігноруванням соціальних норм, схильністю до ризику та агресивною поведінкою [10].

Дефіцит соціальних навичок проявляється у труднощах міжособистісної взаємодії, невмінні будувати конструктивні стосунки, вирішувати конфлікти та ефективно комунікувати. Як підкреслює В. Панок, недостатній рівень соціальної компетентності обмежує можливості підлітка адаптуватися до соціального середовища, що підвищує ризик девіантної поведінки як альтернативного способу реагування на соціальні труднощі [45].

Високий рівень тривожності та фрустрації є ще одним важливим психологічним чинником. Постійне переживання напруження, невдоволення власними досягненнями або життєвими обставинами може призводити до внутрішнього конфлікту та пошуку деструктивних способів його подолання. Т. Титаренко зазначає, що хронічна фрустрація потреб і відсутність ефективних копінг-стратегій часто стають підґрунтям для формування девіантної поведінки як способу психологічної розрядки [62].

Як зазначає у своїх наукових працях Т. Титаренко, девіантна поведінка підлітків нерідко постає як зовнішній прояв глибокого внутрішнього психологічного конфлікту, що формується у процесі становлення особистості та її взаємодії із соціальним середовищем [62]. У підлітковому віці такі конфлікти

можуть виникати внаслідок суперечностей між потребою в автономії та залежністю від дорослих, між прагненням до самоствердження і страхом неприйняття, а також між реальним і бажаним образом «Я». За умов недостатнього рівня розвитку рефлексії, самосвідомості та життєвого досвіду підліток часто не здатен усвідомити причини власних переживань і конструктивно їх опрацювати, що зумовлює вибір дезадаптивних, у тому числі девіантних, форм поведінки.

Т. Титаренко наголошує, що девіація виконує своєрідну психологічну функцію – вона може бути способом зниження внутрішньої напруги, формою самовираження або навіть несвідомою спробою привернути увагу до власного емоційного стану. Таким чином, девіантна поведінка виступає не лише як відхилення від соціальних норм, а як індикатор глибинних особистісних труднощів, пов'язаних із кризою ідентичності, порушенням ціннісно-сміслової сфери та дефіцитом підтримки з боку значущого оточення [62].

У цьому контексті особливо важливим є розгляд девіантної поведінки не виключно як проблеми дисципліни чи соціального контролю, а як сигналу про психологічне неблагополуччя особистості. Такий підхід дозволяє змістити акцент із покарання на розуміння та допомогу, сприяє більш глибокій діагностиці внутрішніх переживань підлітка та створює підґрунтя для ефективної психологічної підтримки. Зокрема, йдеться про необхідність розвитку рефлексивних умінь, емоційної компетентності, навичок саморегуляції, а також формування безпечного середовища, у якому підліток може відкрито виражати свої почуття та отримувати підтримку.

Сучасні підходи до вивчення девіантної поведінки підлітків акцентують увагу на необхідності її розгляду як складного, багаторівневого явища, що формується під впливом взаємодії біологічних, психологічних і соціальних чинників. У цьому контексті особливої значущості набуває інтегративний підхід, який дозволяє відійти від однобічного трактування причин девіацій та забезпечує цілісне розуміння механізмів їх виникнення. Як зазначають українські науковці, девіантна поведінка є результатом складної взаємодії індивідуально-

психологічних особливостей підлітка (темперамент, рівень саморегуляції, особливості емоційної сфери), умов сімейного виховання та ширшого соціокультурного середовища [56; 60].

Біологічний компонент у межах інтегративного підходу охоплює особливості нервової системи, гормональні зміни, притаманні підлітковому віку, а також можливі нейропсихологічні передумови імпульсивності чи емоційної нестабільності. Психологічний рівень включає розвиток самосвідомості, самооцінки, мотиваційно-ціннісної сфери, а також сформованість навичок саморегуляції та рефлексії. Соціальний аспект представлений впливом сім'ї, групи однолітків, освітнього середовища, а також ширших суспільних процесів, що визначають нормативні орієнтири поведінки підлітка. Саме взаємодія цих факторів формує індивідуальну траєкторію розвитку особистості та визначає ризик виникнення девіантних форм поведінки [64].

Важливим напрямом сучасних досліджень є також аналіз впливу цифрового середовища на психічний розвиток підлітків. У працях вітчизняних учених (зокрема, Н. Чепелева) підкреслюється, що цифровізація соціального простору суттєво трансформує умови соціалізації, розширюючи як можливості розвитку, так і спектр ризиків [65]. Надмірне використання соціальних мереж може спричиняти формування залежної поведінки, зниження рівня критичного мислення та погіршення емоційного стану підлітків. Особливо небезпечним є явище кібербулінгу, яке характеризується тривалим психологічним впливом, анонімністю агресора та відсутністю безпечного простору для жертви.

Доступ до деструктивного або насильницького контенту, а також участь у небезпечних онлайн-спільнотах можуть виступати тригерами для формування агресивної, аутоагресивної чи адиктивної поведінки. У цьому контексті цифрове середовище розглядається не лише як фактор ризику, а як окрема сфера, що потребує психологічного супроводу та розвитку цифрової грамотності підлітків, їхньої здатності до критичного аналізу інформації та безпечної поведінки в мережі [59].

Таким чином, девіантна поведінка підлітків постає як складний

багатофакторний феномен, що не може бути пояснений виключно впливом окремих причин. Її виникнення зумовлюється взаємодією біологічних передумов, індивідуально-психологічних характеристик та соціального контексту, включаючи сучасне цифрове середовище. Такий підхід підкреслює необхідність системного, міждисциплінарного аналізу даного явища.

Розгляд девіантної поведінки як психологічної проблеми відкриває можливості для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції, що передбачають не лише вплив на поведінкові прояви, а й роботу з внутрішнім світом підлітка, його потребами, цінностями та життєвими орієнтирами. Важливим є створення сприятливого соціально-психологічного середовища, розвиток емоційної компетентності, навичок саморегуляції та підтримка позитивної соціалізації, що у сукупності сприяє гармонійному особистісному розвитку підлітків.

1.2. Соціально-психологічна характеристика групової динаміки

Групова динаміка є одним із фундаментальних понять соціальної психології, яке відображає складні процеси становлення, функціонування та трансформації малих соціальних груп. Її сутність полягає у вивченні закономірностей взаємодії між членами групи, змін їхніх поведінкових стратегій, емоційних станів і соціальних ролей у процесі спільної діяльності. У сучасних наукових підходах групова динаміка трактується не лише як сукупність окремих міжособистісних контактів, а як цілісна система внутрішньогрупових процесів і явищ, що формують специфічний соціально-психологічний простір групи [53].

До ключових компонентів групової динаміки належать формування та трансформація групових норм, розподіл соціальних ролей, становлення статусної ієрархії, розвиток лідерства, а також формування групової ідентичності. Саме через ці процеси відбувається інтеграція індивідів у групу, узгодження їхніх індивідуальних цілей із груповими та забезпечення ефективності спільної діяльності. Водночас групова динаміка включає й такі явища, як

згуртованість, конфліктність, конформізм, соціальний вплив, які можуть як сприяти розвитку групи, так і ускладнювати її функціонування.

Як зазначає Г. Андреева, групова динаміка охоплює не лише зовнішні, поведінкові аспекти взаємодії, але й глибинні соціально-психологічні механізми, що лежать в основі цих процесів [6]. Йдеться, зокрема, про особливості соціального сприйняття (перцепції), формування міжособистісних уявлень, розвиток комунікативних зв'язків і системи взаємовпливу між членами групи. У межах цих механізмів важливу роль відіграють процеси ідентифікації, інтерналізації групових норм, емоційного зараження та соціального навчання.

Сучасні дослідження підкреслюють, що групова динаміка є процесом, який постійно змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До внутрішніх належать індивідуально-психологічні особливості членів групи (темперамент, мотивація, цінності, рівень комунікативних умінь), тоді як зовнішні фактори охоплюють соціальний контекст, умови діяльності, культурні норми та вимоги середовища. У результаті взаємодії цих факторів формується унікальна структура групи та специфічний стиль її функціонування.

Особливого значення групова динаміка набуває у підлітковому віці, коли група однолітків стає провідним середовищем соціалізації. У цей період саме через групову взаємодію відбувається засвоєння соціальних норм, розвиток навичок комунікації, формування самооцінки та соціальної ідентичності. Водночас підвищена чутливість підлітків до групового впливу може сприяти як позитивному розвитку, так і формуванню девіантних моделей поведінки [4].

Отже, групова динаміка виступає як складний, багатовимірний процес, що відображає не лише зовнішню організацію взаємодії у групі, а й глибинні психологічні механізми, які визначають характер відносин, ефективність спільної діяльності та вплив групи на особистість.

У контексті вітчизняної психологічної науки вагомий внесок у розробку проблематики групової динаміки здійснили такі дослідники, як Л. Карамушка, О. Киричук, В. Москаленко, які розглядають соціальну групу як цілісну, відкриту систему, що функціонує за власними закономірностями розвитку та

саморегуляції [20; 21; 38]. У їхніх працях група постає не як механічна сукупність індивідів, а як складне соціально-психологічне утворення, в якому взаємодіють структурні (ролі, статуси), функціональні (цілі, завдання) та динамічні (процеси комунікації, впливу, згуртованості) компоненти.

Зокрема, В. Москаленко підкреслює, що група має внутрішню організацію, яка визначає характер розподілу влади, відповідальності та впливу між її членами. Ця організація формується у процесі спільної діяльності та комунікації, відображаючи як індивідуальні особливості учасників, так і специфіку соціального контексту [38]. О. Киричук, у свою чергу, акцентує увагу на значенні міжособистісних відносин як основи функціонування групи, наголошуючи, що саме якість цих відносин визначає рівень довіри, взаєморозуміння та ефективності взаємодії.

Особливу увагу у дослідженнях приділено феномену згуртованості як одному з ключових показників групової динаміки. Л. Карамушка розглядає згуртованість як інтегративну характеристику групи, що відображає ступінь єдності її членів, їхню готовність до співпраці та емоційної підтримки один одного [20]. Вона підкреслює, що високий рівень згуртованості сприяє підвищенню ефективності спільної діяльності, зниженню рівня конфліктності та формуванню позитивного психологічного клімату.

Психологічний клімат визначається як сукупність емоційно-оцінних відносин у групі, що відображають ступінь задоволеності її членів умовами взаємодії, стилем керівництва та характером комунікації. Сприятливий клімат сприяє відкритості, довірі, підтримці та розвитку особистості в групі, тоді як несприятливий може призводити до напруженості, конфліктів і дезінтеграції групових процесів.

Дослідники наголошують на важливості характеру міжособистісних відносин, які виступають основою соціально-психологічної структури групи. Від того, наскільки ці відносини є гармонійними, взаємоповажними та конструктивними, залежить не лише ефективність діяльності групи, а й психологічне благополуччя її членів. У цьому контексті група може виступати

як ресурс розвитку особистості, забезпечуючи підтримку, визнання та можливості для самореалізації [40].

Отже, у працях вітчизняних науковців групова динаміка розглядається як складний системний процес, у якому поєднуються структурні, функціональні та емоційно-психологічні аспекти взаємодії. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування групи та визначити умови її ефективного розвитку.

Одним із базових аспектів групової динаміки є процес формування та розвитку групи, який визначає подальший характер її функціонування та ефективність спільної діяльності. Відповідно до класичних уявлень, започаткованих у працях К. Левіна, група розглядається як динамічна система, що проходить послідовні етапи становлення – від первинного об'єднання індивідів до формування стабільної, згуртованої спільноти [29]. Цей процес не є лінійним, а супроводжується внутрішніми суперечностями, змінами ролей, норм і взаємовідносин.

У сучасних соціально-психологічних дослідженнях розвиток групи деталізується через виокремлення таких стадій, як формування (орієнтації), конфлікту (зіткнення позицій), нормування (узгодження правил взаємодії) та продуктивної діяльності (ефективної співпраці) [36]. На стадії формування відбувається первинне знайомство членів групи, визначення очікувань, ролей і правил взаємодії, що часто супроводжується невизначеністю та обережністю у спілкуванні. Стадія конфлікту характеризується загостренням суперечностей, боротьбою за лідерство, уточненням статусів і ролей, що, попри напруженість, є необхідним етапом для подальшого розвитку групи. На етапі нормування формуються спільні цінності, правила поведінки, зростає згуртованість і довіра між учасниками. Завершальна стадія – продуктивної діяльності – відзначається високим рівнем організованості, ефективною взаємодією та спрямованістю на досягнення спільних цілей.

Важливим компонентом групової динаміки є структура групи, яка включає систему соціальних ролей, статусів і міжособистісних відносин. Саме структура

визначає внутрішню організацію групи, характер розподілу функцій та відповідальності, а також особливості комунікації між її членами. За В. Москаленком, статусно-рольова структура виступає одним із ключових регуляторів групових процесів, оскільки вона визначає, хто і якою мірою впливає на прийняття рішень, як розподіляється влада та які моделі поведінки вважаються прийнятними у групі [38].

Ролі в групі можуть бути як формально закріпленими (наприклад, керівник, організатор, виконавець), так і неформальними (лідер думок, посередник, критик, «душа компанії»), що формуються у процесі взаємодії. Відповідність ролей індивідуальним особливостям членів групи сприяє ефективності її функціонування, тоді як рольова невизначеність або конфлікт ролей можуть призводити до напруження та зниження продуктивності.

Особливу роль у груповій динаміці відіграє феномен лідерства. Формальні лідери, як правило, наділені офіційними повноваженнями та відповідають за організацію діяльності групи, тоді як неформальні лідери здобувають вплив завдяки особистісним якостям, авторитету та визнанню з боку інших членів. Саме взаємодія формального та неформального лідерства значною мірою визначає психологічний клімат у групі, рівень її згуртованості та ефективність досягнення спільних цілей [1].

Не менш значущим компонентом групової динаміки є феномен групових норм і цінностей, які виконують функцію внутрішніх регуляторів поведінки членів групи та забезпечують її цілісність і передбачуваність. Групові норми виступають своєрідною системою правил і очікувань, що визначають допустимі та недопустимі форми поведінки, способи взаємодії, прийняття рішень і розв'язання конфліктів. Як підкреслює О. Киричук, формування норм відбувається у процесі спільної діяльності та комунікації, коли члени групи поступово узгоджують свої дії, виробляють спільні стандарти поведінки та закріплюють їх через механізми соціального схвалення або осуду [21].

Цінності, у свою чергу, становлять більш глибокий рівень регуляції, оскільки відображають значущість певних ідей, цілей і способів діяльності для

групи. Саме на основі спільних цінностей формуються групові норми, а також відбувається ідентифікація особистості з групою. Інтерналізація (привласнення) цих норм і цінностей сприяє внутрішній узгодженості поведінки членів групи та підвищує рівень її стабільності.

Дослідники звертають увагу на амбівалентний характер групових норм. З одного боку, вони забезпечують упорядкованість, координацію дій і передбачуваність взаємодії, що є необхідною умовою ефективного функціонування групи. З іншого боку, надмірна жорсткість норм, їх негнучкість або авторитарне нав'язування можуть призводити до негативних наслідків. Зокрема, це проявляється у зростанні конформізму, коли члени групи підпорядковують власні погляди груповим вимогам навіть за наявності внутрішньої незгоди, пригніченні індивідуальності, зниженні рівня критичного мислення, а також виникненні прихованих або відкритих внутрішньогрупових конфліктів [7]. У таких умовах група може втрачати гнучкість, інноваційність і здатність до саморозвитку.

Важливим показником ефективності функціонування групи є також рівень її згуртованості. Групова згуртованість розглядається як інтегративна характеристика, що відображає ступінь єдності членів групи, їхню емоційну прив'язаність один до одного та до групи в цілому, а також готовність до спільної діяльності та досягнення спільних цілей. Вона формується під впливом різних факторів, зокрема спільності інтересів, цінностей, досвіду взаємодії, ефективності комунікації та наявності позитивного психологічного клімату.

За дослідженнями Л. Карамушки, високий рівень згуртованості сприяє підвищенню ефективності взаємодії, узгодженості дій, взаємної підтримки та довіри між членами групи [20]. Згуртовані групи характеризуються більшою продуктивністю, стійкістю до зовнішніх впливів і здатністю конструктивно вирішувати конфлікти. Крім того, згуртованість позитивно впливає на психологічне благополуччя учасників, сприяє формуванню почуття приналежності та значущості.

Надмірна згуртованість також може мати суперечливі наслідки. Зокрема,

вона може сприяти формуванню феномену «групового мислення», коли прагнення до збереження єдності переважає над критичним аналізом ситуації та прийняттям обґрунтованих рішень. У таких випадках група може ігнорувати альтернативні точки зору, що знижує якість прийнятих рішень і обмежує її розвиток.

Окремої уваги у межах дослідження групової динаміки заслуговує проблема групового впливу та конформізму як одного з ключових механізмів регуляції поведінки індивіда в соціальній групі. У процесі взаємодії з іншими членами групи особистість часто змінює свої установки, судження та поведінкові стратегії відповідно до групових очікувань і норм. Такий вплив може здійснюватися як у відкритій формі (через прямий тиск, вимоги, санкції), так і опосередковано – через прагнення індивіда зберегти позитивний соціальний статус, уникнути відторгнення або здобути схвалення з боку значущого оточення [9].

Конформізм у цьому контексті розглядається як соціально-психологічний феномен, що відображає схильність особистості підпорядковувати свою поведінку груповим стандартам. Конформна поведінка має амбівалентний характер і може виконувати як адаптивні, так і дезадаптивні функції [14]. З одного боку, вона сприяє інтеграції індивіда в групу, полегшує процес соціалізації, забезпечує узгодженість дій і знижує рівень міжособистісних конфліктів. З іншого боку, надмірний конформізм може призводити до втрати особистісної автономії, зниження критичності мислення, залежності від думки більшості та пригнічення індивідуальності.

У наукових працях зазначається, що рівень конформності залежить від низки факторів, серед яких важливе місце займають особистісні характеристики (самооцінка, впевненість у собі, рівень тривожності), особливості групи (її згуртованість, статусна структура, наявність лідера), а також ситуаційні умови (значущість ситуації, однотайність більшості, ступінь публічності висловлювань). У разі високої значущості групи для індивіда та сильної емоційної залежності від неї ймовірність конформної поведінки значно зростає [14].

Особливої актуальності проблема групового впливу набуває у підлітковому віці, коли відбувається активний процес соціалізації та формування особистісної ідентичності. Саме в цей період група однолітків стає провідним соціальним середовищем, яке значною мірою визначає систему цінностей, норм і моделей поведінки підлітка. Прагнення до визнання, прийняття та приналежності до групи зумовлює підвищену чутливість підлітків до групового тиску, що робить їх більш схильними до конформної поведінки.

У цьому контексті група може виконувати як позитивну, так і негативну функцію. З одного боку, вона виступає важливим ресурсом розвитку, забезпечуючи емоційну підтримку, можливості для самовираження, формування соціальних навичок і відповідальності. З іншого боку, за наявності деструктивних норм і цінностей група може виступати фактором ризику, стимулюючи формування девіантної поведінки, зокрема агресії, правопорушень або адиктивних форм поведінки [15].

Сучасні дослідження все більшою мірою акцентують увагу на трансформації групової динаміки в умовах цифровізації суспільства, що зумовлює появу нових форм соціальної взаємодії та зміну традиційних механізмів групових процесів. Віртуальні спільноти, соціальні мережі та онлайн-групи формують специфічне середовище комунікації, яке суттєво відрізняється від безпосередньої міжособистісної взаємодії. Як зазначають сучасні українські дослідники, цифровий простір розширює можливості для соціалізації, але водночас створює нові психологічні ризики та виклики [16; 65].

Однією з ключових особливостей онлайн-взаємодії є анонімність або часткова анонімність, що знижує рівень відповідальності за власні дії та висловлювання. Це може сприяти більш відкритому самовираженню, але водночас підвищує ризик проявів агресії, кібербулінгу та девіантної поведінки. Іншою важливою характеристикою є висока швидкість комунікації, яка забезпечує миттєвий обмін інформацією, однак часто супроводжується поверхневостю спілкування та зниженням якості міжособистісних контактів [65].

Зниження рівня соціального контролю в онлайн-середовищі також впливає

на формування групових норм і цінностей. У віртуальних групах норми можуть виникати швидше, бути менш стабільними та інколи відхилятися від загальноприйнятих соціальних стандартів. Це створює умови для формування альтернативних моделей поведінки, які не завжди є соціально прийнятними. Крім того, цифрове середовище сприяє утворенню так званих «інформаційних бульбашок», де підліток взаємодіє переважно з однодумцями, що може посилювати конформізм і звужувати критичне мислення.

Водночас не можна ігнорувати й позитивний потенціал цифрових груп. Вони можуть виступати джерелом соціальної підтримки, простором для самореалізації, розвитку комунікативних навичок і формування нових соціальних зв'язків. Особливо це актуально для підлітків, які можуть знаходити в онлайн-спільнотах підтримку, якої бракує у реальному середовищі [65].

Таким чином, цифровізація не лише змінює форми групової взаємодії, а й трансформує саму природу групової динаміки, впливаючи на способи формування норм, характер комунікації та структуру міжособистісних відносин.

Узагальнюючи, слід зазначити, що групова динаміка є складним, багатовимірним процесом, який охоплює різні аспекти функціонування соціальних груп – від формування структури та норм до механізмів впливу, згуртованості та розвитку. Її соціально-психологічна характеристика дозволяє глибше зрозуміти закономірності взаємодії між людьми, особливості формування групових процесів та їхній вплив на особистість.

У підлітковому віці значення групової динаміки суттєво зростає, оскільки саме група однолітків стає провідним агентом соціалізації. Через взаємодію в групі підліток засвоює соціальні норми, формує ціннісні орієнтації, розвиває самооцінку та соціальну ідентичність. Водночас підвищена чутливість до групового впливу робить цей період особливо вразливим до негативних соціальних факторів, що підкреслює необхідність наукового аналізу групової динаміки та розробки ефективних психологічних і педагогічних стратегій підтримки підлітків [57].

1.3. Психологічні механізми впливу групової динаміки на поведінку підлітків

Поведінка підлітків значною мірою формується у процесі їхньої взаємодії з групою однолітків, яка виступає провідним агентом соціалізації на цьому віковому етапі. Саме в межах групової динаміки активізуються психологічні механізми, що визначають засвоєння норм, формування установок, моделей поведінки та соціальної ідентичності підлітка. У сучасних соціально-психологічних дослідженнях ці механізми розглядаються як система взаємопов'язаних процесів, що забезпечують вплив групи на особистість [41].

Одним із базових механізмів є соціальне наслідування (моделювання), яке полягає у відтворенні підлітком поведінкових зразків, що демонструються значущими членами групи. Підлітки схильні копіювати не лише зовнішні форми поведінки, а й способи реагування, систему цінностей і ставлення до соціальних норм. Особливо сильним є вплив лідерів групи, які виступають носіями зразків поведінки та визначають орієнтири для інших її членів. Як зазначає М. Савчин, процес наслідування є одним із ключових у формуванні соціального досвіду підлітка, особливо за умов недостатньо сформованої власної системи цінностей [56].

Іншим важливим механізмом є ідентифікація – процес ототожнення себе з групою або окремими її членами. У підлітковому віці ідентифікація виконує важливу функцію у формуванні «Я-концепції» та соціальної ідентичності. Підліток прагне бути прийнятим у групі, тому переймає її норми, цінності та поведінкові стандарти, що сприяє інтеграції в соціальне середовище. Водночас надмірна ідентифікація може призводити до втрати індивідуальності та залежності від групової думки [50].

Суттєву роль відіграє також механізм конформізму, який проявляється у зміні поведінки або переконань під впливом групового тиску. Як підкреслює В. Москаленко, конформність у підлітковому віці зумовлена потребою у приналежності та схваленні, що робить підлітків особливо чутливими до думки

більшості [38]. У ситуаціях, коли групові норми є конструктивними, конформізм сприяє соціалізації та адаптації. Проте за наявності девіантних норм він може стимулювати формування асоціальної поведінки.

Важливим психологічним механізмом є соціальний вплив, який включає переконання, навіювання та груповий тиск. Під впливом авторитетних членів групи або більшості підліток може змінювати свої установки навіть без критичного осмислення отриманої інформації. Це пов'язано з недостатньою сформованістю критичного мислення та високою емоційною залежністю від групи [39].

Не менш значущим є механізм інтерналізації групових норм і цінностей, тобто їх внутрішнього прийняття як власних. У цьому випадку поведінка підлітка регулюється вже не зовнішнім контролем, а внутрішніми переконаннями, що робить вплив групи більш стійким і тривалим. Як зазначає О. Кокун, саме інтерналізація є основою формування моральної свідомості та соціально відповідальної поведінки [25].

Окремої уваги заслуговує механізм емоційного зараження, який проявляється у передачі емоційних станів між членами групи. У підлітковому середовищі цей процес відбувається особливо інтенсивно, що може сприяти як формуванню позитивного емоційного клімату, так і поширенню негативних емоцій, агресії чи тривожності. Емоційне зараження підсилює груповий вплив і може стимулювати імпульсивні форми поведінки [28].

Крім того, важливим є механізм соціального підкріплення, який полягає у закріпленні певних форм поведінки через схвалення або осуд з боку групи. Позитивне підкріплення (похвала, прийняття, підвищення статусу) стимулює повторення бажаної поведінки, тоді як негативне (ігнорування, критика, відторгнення) може або пригнічувати небажані дії, або, навпаки, провокувати протестну поведінку [28].

У підлітковому віці дія цих механізмів посилюється особливостями психічного розвитку: емоційною нестабільністю, потребою у самоствердженні, пошуком ідентичності та залежністю від соціального схвалення. Саме тому

групова динаміка може виступати як потужним ресурсом розвитку особистості, так і фактором ризику формування девіантної поведінки.

Таким чином, психологічні механізми впливу групової динаміки на поведінку підлітків є складною системою взаємопов'язаних процесів, що включають наслідування, ідентифікацію, конформізм, соціальний вплив, інтерналізацію норм, емоційне зараження та соціальне підкріплення. Їх урахування є необхідною умовою для розуміння особливостей поведінки підлітків та розробки ефективних стратегій психологічної профілактики і корекції.

1.4. Вплив підліткових груп на формування девіантної поведінки

У підлітковому віці група однолітків набуває особливої значущості як провідне середовище соціалізації, у межах якого відбувається засвоєння соціальних норм, формування ціннісних орієнтацій і моделей поведінки. Прагнення до визнання, прийняття та приналежності до групи зумовлює підвищену чутливість підлітків до групового впливу, що робить їх поведінку значною мірою залежною від норм і очікувань найближчого соціального оточення. Як зазначають сучасні українські дослідники, саме в груповій взаємодії відбувається активне формування соціальної ідентичності підлітка та закріплення поведінкових стратегій [2].

Водночас підліткові групи можуть виступати не лише як ресурс особистісного розвитку, але й як фактор ризику, особливо у випадках, коли в них домінують девіантні норми, цінності та моделі поведінки. У таких умовах груповий вплив здатен посилювати прояви асоціальної поведінки, сприяти формуванню негативних установок і закріпленню деструктивних форм взаємодії [23].

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження впливу підліткових груп на формування девіантної поведінки, що передбачає аналіз механізмів групового тиску, ролі лідерства, специфіки групових норм і

особливостей міжособистісних відносин у підлітковому середовищі. Це дозволяє глибше зрозуміти причини виникнення девіацій та визначити ефективні шляхи їх профілактики і корекції.

Прагнення підлітків до об'єднання в групи є природною та типовою особливістю цього вікового періоду, що в науковій літературі розглядається як специфічна реакція розвитку, відома як реакція групування. Вона відображає глибоку потребу підлітка у спілкуванні, приналежності та визнанні з боку однолітків. На початкових етапах такі групи зазвичай формуються за статевою ознакою, об'єднуючи представників однієї статі. Згодом спостерігається тенденція до укрупнення – окремі групи починають взаємодіяти, формуючи ширші компанії, учасники яких залучені до спільної діяльності або спілкування. З часом ці об'єднання стають змішаними, а пізніше трансформуються у більш диференційовані структури, зокрема у вигляді пар, що свідчить про подальший розвиток міжособистісних відносин [23].

Дослідники також підкреслюють, що підліткові групи виступають носіями своєї субкультури, яка формується в межах дитячого та підліткового середовища. Саме референтні групи стають джерелом норм, цінностей, моделей поведінки та стилю спілкування, які можуть відрізнитися від загальноприйнятих у дорослому суспільстві.

Характерною рисою підліткових груп є високий рівень конформності їхніх членів. Як зазначає В. Мухіна, група формує у підлітка відчуття «Ми», яке забезпечує емоційну підтримку, зміцнює внутрішню позицію та сприяє відчуттю захищеності [42]. Для посилення цього почуття спільності підлітки часто створюють власні способи комунікації – специфічну мову, жаргон, невербальні сигнали, що підкреслюють їхню належність до певної групи.

Водночас значний вплив групи проявляється у некритичному ставленні підлітків до її норм, думок і рішень. Авторитет групи, а особливо її лідера, часто сприймається як беззаперечний, що зумовлює готовність підлітка підпорядковувати власну поведінку груповим вимогам. У прагненні бути прийнятним підліток може погоджуватися з позицією більшості та виконувати дії, які

в інших умовах не були б для нього характерними. Цінності та установки референтної групи поступово інтеріоризуються і починають сприйматися як власні, формуючи специфічну систему поглядів, що нерідко протиставляється нормам і вимогам дорослого суспільства [42].

Більшість підлітків у процесі свого розвитку проходить етап підвищеної конформності, тобто схильності орієнтуватися на думку та поведінку однолітків. Це явище зумовлене специфічними психологічними особливостями пубертатного періоду, зокрема потребою у соціальному прийнятті, залежністю від групи та страхом опинитися поза межами значущого соціального середовища. Прагнення уникнути відторгнення, зберегти свій статус у групі та відповідати її очікуванням часто спонукає підлітка підпорядковувати власні переконання груповим нормам. Водночас цьому сприяє й недостатня сформованість важливих комунікативних умінь, таких як здатність відстоювати власну позицію, конструктивно сприймати критику, адекватно реагувати на оцінки з боку інших, а також усвідомлювати особисту відповідальність за власну поведінку [43].

Психологічні дослідження свідчать, що у підлітковому віці особливої значущості набувають дві групи особистісних якостей: ті, що пов'язані з відчуттям дорослості, самостійності та незалежності, і ті, що характеризують здатність бути «справжнім товаришем» [37]. Саме принцип товариськості стає одним із провідних критеріїв оцінювання як себе, так і інших. Для підлітка важливо не лише утвердити власну індивідуальність, а й бути прийнятим у групі як надійний, «свій» член спільноти.

Зазначений принцип проявляється у специфічних формах взаємодії, які можуть змінюватися залежно від покоління, соціального контексту та культурних особливостей. Саме ці зовнішні прояви нерідко викликають нерозуміння або навіть негативну реакцію з боку дорослих, оскільки вони відрізняються від усталених норм попередніх поколінь. Проте для самих підлітків вони є важливими засобами самовираження та підтримання групової єдності.

Висловлювання на кшталт «так не прийнято», «мене не зрозуміють», «у

нас так роблять» відображають не стільки прагнення уникнути відповідальності, скільки орієнтацію на групові норми як на універсальний критерій поведінки. Звернення до позиції більшості («так роблять усі») є для підлітка способом підкреслити рівність і спільність правил у межах групи, а не спробою виправдати власні дії. У цьому виявляється прагнення до належності, солідарності та соціальної узгодженості, які стають визначальними чинниками поведінки на цьому етапі розвитку.

Ряд дослідників [2; 14; 26; 32] підкреслює, що прагнення підлітка максимально ототожнити себе з групою нерідко зумовлене глибинною потребою у психологічній безпеці та прийнятті, особливо в умовах нестабільної або зниженої самооцінки, характерної для цього вікового періоду. У ситуації внутрішньої невпевненості група однолітків виступає для підлітка джерелом підтримки та стабільності, а також своєрідним «захисним простором», що допомагає знизити рівень тривожності. У цьому контексті психологи розглядають прагнення до максимальної схожості з іншими як механізм психологічного захисту, відомий як соціальна мімікрія, що передбачає свідоме або несвідоме пристосування до групових норм і моделей поведінки з метою уникнення відторгнення.

Бажання відповідати очікуванням групи інколи набуває настільки вираженого характеру, що будь-які індивідуальні відмінності починають сприйматися підлітком як потенційна загроза його соціальному статусу. Навіть незначні особливості зовнішності, мовлення чи поведінки можуть ставати підставою для насмішок або критики з боку однолітків. У таких умовах група формує жорсткі неформальні стандарти «нормальності», відхилення від яких розцінюється як порушення негласного «соціального етикету». Реакції оточення – ігнорування, глузування, осуд – можуть спричиняти у підлітка почуття приниження, тривоги та соціальної ізоляції [26].

Страх бути висміяним або зробити помилку у присутності інших посилює внутрішню напруженість і обмежує поведінкову активність підлітка. Навіть повсякденні дії можуть супроводжуватися переживанням невпевненості, якщо

існує ризик негативної оцінки з боку групи. Унаслідок цього підлітки часто свідомо звужують спектр власної поведінки, обираючи лише ті дії, які, на їхню думку, не викличуть осуду або насмішок. Така стратегія дозволяє мінімізувати соціальні ризики, але водночас може гальмувати розвиток індивідуальності, самостійності та впевненості у собі.

Отже, соціальна мімікрія як форма адаптації до групового середовища відіграє подвійно суперечливу роль: з одного боку, вона допомагає підлітку інтегруватися у групу та зберегти відчуття приналежності, а з іншого – може призводити до втрати індивідуальних особливостей, посилення залежності від зовнішніх оцінок і формування внутрішньої невпевненості [4; 7; 8; 10].

Нормативність у підліткових групах формується переважно стихійно, без чітко визначених формальних правил, однак контроль за дотриманням цих норм може набувати досить жорстких і навіть крайніх форм. У середині групи виникає своєрідна система неформальних санкцій, яка регулює поведінку її членів: за порушення прийнятих норм підліток може зазнати осуду, ізоляції, зниження статусу або навіть повного виключення з групи [46]. Такі реакції виконують функцію підтримання внутрішньої згуртованості та дисципліни, але водночас створюють значний психологічний тиск на кожного учасника.

Загалом соціальне середовище чинить суттєвий вплив на процес становлення особистості, однак у підлітковому віці цей тиск є особливо інтенсивним. Це пов'язано з тим, що підліток перебуває у стані так званої статусної маргінальності: він уже не дитина, але ще не повністю дорослий. Така невизначеність соціального становища супроводжується внутрішніми суперечностями, пошуком власної ідентичності та прагненням до самостійності. Водночас підліток змушений переосмислювати свої стосунки з батьками, вибудовуючи новий тип взаємодії, що нерідко супроводжується конфліктами та емоційною напруженістю [46].

У цих умовах посилюється значення групи однолітків, яка стає альтернативним джерелом підтримки, визнання та самоствердження. Як зазначає Б. Райський, орієнтація на однолітків нерідко виступає своєрідною реакцією-

протестом на дефіцит розуміння або емоційної близькості у взаєминах із дорослими [48]. Чим більш незадоволеним є підліток своїми стосунками з батьками, тим більш значущою для нього стає думка ровесників і тим сильніше він підпадає під їхній вплив.

За позицією А. Реана, якщо самооцінка підлітка не знаходить підтримки у звичному соціальному середовищі, а потреба у самоповазі залишається нереалізованою, формується стан внутрішнього дискомфорту, який підліток прагне подолати [51]. Особливо гостро переживається самотність, що може спонукати до пошуку нових соціальних зв'язків поза межами звичного оточення. У таких випадках підліток часто звертається до інших груп, де він отримує визнання та підтримку, необхідні для підтримання позитивної самооцінки. Однак ці групи не завжди мають соціально прийнятну спрямованість і можуть характеризуватися контрнормативними цінностями та поведінковими моделями.

Саме тому підлітковий і юнацький вік розглядається як критичний період щодо формування девіантної поведінки. Підвищена чутливість до соціального впливу, потреба у приналежності та недостатня сформованість внутрішніх регуляторів поведінки створюють умови, за яких підлітки можуть легко залучатися до асоціальних груп і практик. У зв'язку з цим проблема конформізму набуває особливої актуальності, оскільки груповий тиск у цей період може мати довготривалі негативні наслідки для особистісного розвитку та соціальної адаптації підлітка [7].

Таким чином, підліткові групи виступають потужним фактором впливу на формування поведінки, зокрема девіантної, а їхній нормативний вплив, поєднаний із психологічними особливостями віку, потребує особливої уваги з боку психологів, педагогів і батьків.

Польський дослідник В. Протинський [51] встановив, що підлітки з проявами проблемної поведінки характеризуються значно нижчим рівнем сформованості загальної ідентичності порівняно з їхніми однолітками без подібних труднощів. Це свідчить про те, що невизначеність або незавершеність процесу самовизначення є важливим чинником ризику девіантної поведінки. У

пошуках стабільності та внутрішньої рівноваги підлітки нерідко обирають такі форми активності, які дозволяють тимчасово знизити рівень тривожності та відчутти власну значущість. Зокрема, замість глибинного осмислення власної ідентичності вони можуть формувати її «зовнішні» заміники – долучатися до різноманітних груп, виконувати соціальні ролі (наприклад, «лідера», «клоуна», «провокатора») або брати участь у ризикованих чи демонстративних діях, зокрема актах вандалізму чи змагальній активності, що забезпечує швидке, хоча й нестійке відчуття самоствердження.

Водночас недостатня сформованість «Я-концепції» у підлітковому віці зумовлює слабкість психологічних захисних механізмів і недостатню здатність протистояти зовнішньому впливу. Як зазначають дослідники, самооцінка підлітків часто є суперечливою, нестабільною та фрагментарною, що відображається у непослідовності їхніх вчинків і рішень [29]. У таких умовах підліток стає більш вразливим до маніпуляцій, оскільки не має достатніх внутрішніх ресурсів для відстоювання власної позиції та критичного аналізу ситуації.

Маніпулятивний вплив може здійснюватися не лише на індивідуальному рівні, але й у межах групової взаємодії, де він набуває форми групового тиску. У підлітковому середовищі це часто проявляється через прямі або опосередковані способи впливу: відверті провокації, приниження, апеляції до мужності чи приналежності («ти що, слабкий?», «будь як усі») або, навпаки, через псевдодружні прохання і заклики до єдності («ми ж команда», «усі вже погодились»). Подібні стратегії спрямовані на те, щоб викликати у підлітка почуття провини, сорому або страху бути виключеним із групи.

У таких ситуаціях підліток часто переживає внутрішній конфлікт і невпевненість, не знаючи, як правильно відреагувати. Бажання уникнути осуду або ізоляції може призвести до прийняття рішень, які суперечать його власним переконанням. Перший досвід підпорядкування груповому тиску нерідко супроводжується відчуттям полегшення, оскільки відновлюється відчуття приналежності до групи. Однак саме цей досвід може стати початком формування стійких деструктивних моделей поведінки [29].

З кожним наступним випадком опору стає менше, а готовність підкорятися груповим вимогам – більшою. Поведінка поступово закріплюється, перетворюючись на звичку, що підвищує ризик залучення підлітка до небезпечних або девіантних практик. Таким чином, прагнення відповідати груповим стандартам і уникнути відторгнення може стати одним із ключових факторів формування ризикованої поведінки, включаючи вживання психоактивних речовин та інші деструктивні прояви.

У ситуаціях групового тиску важливу роль відіграють не лише зовнішні впливи, а й внутрішні механізми, зокрема явище самоманіпуляції. Підліток може самостійно шукати виправдання власним діям, навіть якщо вони суперечать його початковим переконанням. Наприклад, раціоналізація на кшталт «вже пізно відмовлятися, адже витрачені гроші» або «треба було сказати раніше» дозволяє зняти внутрішню напругу та уникнути почуття провини. Такі пояснення виконують захисну функцію, допомагаючи зберегти позитивне уявлення про себе навіть у ситуації небажаного вибору.

Ще одним поширеним механізмом є перенесення відповідальності за вибір у майбутнє. Підліток може переконувати себе, що поточна ситуація не є принциповою, а «наступного разу» він обов'язково вчинить правильно. Подібна установка знижує рівень внутрішнього конфлікту та виступає своєрідним способом збереження самооцінки, проте водночас формує схильність до повторення небажаних дій у майбутньому.

Однією з форм групового впливу є також наслідування та емоційне зараження, коли підліток переймає поведінку, настрій і стиль життя оточення. Так зване «стадне відчуття» проявляється у прагненні діяти «як усі», орієнтуючись на домінуючі моделі поведінки в групі. Це може виражатися у відвідуванні розважальних закладів, вживанні алкоголю чи інших формах поведінки, які сприймаються як ознака «дорослого» і соціально привабливого життя [64]. У таких випадках важливу роль відіграє не усвідомлений вибір, а емоційне включення у груповий контекст.

Разом з тим можливий і протилежний на перший погляд варіант

реагування – негативізм, коли підліток демонстративно протистоїть груповим нормам і очікуванням. Однак така позиція не є справжнім проявом незалежності, оскільки вона також визначається групою. Це так звана «конформність навпаки»: індивід продовжує залишатися залежним від групи, лише змінюючи форму реагування – не підпорядкування, а заперечення. Таким чином, і конформна, і негативістична поведінка можуть свідчити про недостатню автономність особистості.

З огляду на це, важливо уникати ситуацій надмірного групового тиску, особливо якщо група (включаючи дорослих чи навчальний колектив) не є для підлітка авторитетним джерелом цінностей і норм [43]. Надмірний тиск може не лише не сприяти виховному впливу, а й викликати опір, внутрішній конфлікт або формування дезадаптивних моделей поведінки.

У процесі становлення особистості підліток постійно здійснює внутрішній порівняльний аналіз: «чи правильно я чиню?», «чи відповідаю я іншим?». На цьому етапі надзвичайно важливим є відчуття відповідності груповим стандартам, оскільки саме вони виступають головним критерієм «правильності» поведінки. При цьому ці стандарти є відносними і визначаються конкретним соціальним середовищем, у якому перебуває підліток.

З часом орієнтація на думку інших може трансформуватися з усвідомленого запитання («як це зроблять інші?») у внутрішнє переконання («так і потрібно робити»). Це свідчить про інтеріоризацію групових норм, які починають регулювати поведінку на внутрішньому рівні. Водночас така залежність від соціального контексту може призводити до швидкої зміни поведінкових стратегій залежно від середовища [22].

У зв'язку з цим особливого значення набуває формування у підлітків здатності до самостійного прийняття рішень, розвитку критичного мислення та вміння відстоювати власну позицію в умовах соціального тиску. Це сприяє підвищенню їхньої психологічної стійкості, знижує ризик залучення до девіантних форм поведінки, зокрема ранньої алкоголізації, вживання психоактивних речовин та інших ризикованих практик. Крім того, такі підлітки, як правило,

користуються більшою повагою серед однолітків, оскільки демонструють внутрішню впевненість і незалежність у прийнятті рішень.

Висновки до розділу 1

Проведений теоретичний аналіз дозволяє зробити узагальнення щодо складної природи девіантної поведінки підлітків та ролі групової динаміки у її формуванні. Девіантна поведінка постає як багатофакторне явище, що виникає внаслідок взаємодії індивідуально-психологічних особливостей особистості, умов соціального середовища та специфіки вікового розвитку підлітка. Вона не може розглядатися ізольовано лише як порушення норм, а є індикатором внутрішніх суперечностей, кризових переживань та труднощів соціалізації.

Встановлено, що підлітковий вік характеризується підвищеною чутливістю до соціального впливу, нестабільністю самооцінки, потребою у визнанні та пошуком власної ідентичності. У цих умовах особливо зростає значення групи однолітків, яка стає провідним середовищем соціалізації та суттєво впливає на формування цінностей, норм і поведінкових моделей. Групова динаміка виступає як система процесів, що забезпечують інтеграцію індивіда у групу, але водночас можуть сприяти формуванню як соціально прийнятної, так і девіантної поведінки.

Дослідження показують, що ключовими механізмами впливу групи на підлітка є наслідування, ідентифікація, конформізм, соціальний тиск, інтерналізація норм і цінностей, а також емоційне зараження. Саме через ці механізми підліток засвоює групові стандарти поведінки, часто без достатнього рівня критичного осмислення. За умов домінування конструктивних норм це сприяє соціалізації, проте у випадку контрнормативних цінностей може призводити до закріплення девіантних форм поведінки.

Важливим є те, що підліткові групи мають власну систему норм і санкцій, яка формується стихійно, але може характеризуватися високим рівнем

жорсткості. Прагнення бути прийнятим у групі, страх відторгнення та бажання зберегти соціальний статус обумовлюють підвищену конформність підлітків. У поєднанні з недостатньо сформованими навичками саморегуляції, критичного мислення та соціальної компетентності це робить їх особливо вразливими до групового тиску та маніпуляцій.

Окремо підкреслюється роль самооцінки та сформованості ідентичності у регуляції поведінки підлітка. Їх нестабільність і суперечливість можуть зумовлювати пошук альтернативних способів самоствердження, у тому числі через залучення до асоціальних груп або участь у ризикованих видах діяльності. У таких випадках група виступає не лише як середовище впливу, а як засіб компенсації внутрішніх труднощів.

Сучасні умови розвитку суспільства, зокрема цифровізація, додатково ускладнюють процес формування поведінки підлітків. Віртуальні спільноти створюють нові форми групової взаємодії, що характеризуються зниженням соціального контролю, швидким поширенням норм та підвищеним ризиком деструктивного впливу. Це розширює як можливості соціалізації, так і спектр потенційних ризиків.

Таким чином, групова динаміка є важливим чинником формування поведінки підлітків, який може мати як позитивний, так і негативний вплив. Це обумовлює необхідність комплексного підходу до вивчення даного явища, а також розробки ефективних профілактичних і корекційних програм, спрямованих на розвиток особистісної стійкості, критичного мислення та здатності підлітків до самостійного прийняття рішень.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методики дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків

Підлітковий вік є критичним періодом у розвитку особистості, коли формуються соціальні навички, ціннісні орієнтації та поведінкові моделі. Саме в цей час значно зростає вплив соціального оточення, зокрема шкільних груп та колективів однолітків. Підлітки активно включаються у взаємодію з ровесниками, набувають навичок комунікації, вчаться дотримуватися або порушувати групові норми, оцінюють себе через призму ставлення інших [34].

Одним із найбільш актуальних викликів сучасної шкільної психології є поширення девіантної поведінки серед підлітків, що проявляється у порушеннях дисципліни, агресії, булінгу, прогулах, вживанні шкідливих звичок. Ці прояви не лише погіршують навчальний процес, але й негативно впливають на формування особистості та соціальну адаптацію учнів. Дослідження свідчать, що саме групова динаміка, тобто взаємодія учнів у колективі, значною мірою визначає інтенсивність і характер девіантної поведінки.

Групові процеси можуть проявлятися по-різному: підтримка з боку однолітків може зменшувати рівень агресії, а конформність до негативних моделей поведінки – навпаки, посилювати девіантні прояви. Лідери групи, соціальні зв'язки між учнями, рівень згуртованості та прийняття норм колективу – всі ці фактори формують психологічний клімат і можуть як стимулювати, так і пригнічувати девіантну поведінку [30].

Незважаючи на значну кількість досліджень щодо причин девіантної поведінки, питання впливу конкретних елементів групової динаміки на прояви девіантності в шкільних підліткових колективах досі потребує детального

емпіричного вивчення. Особливо важливо проводити експериментальні дослідження, які дозволяють не лише описати наявні тенденції, а й перевірити причинно-наслідкові зв'язки між показниками групової динаміки та проявами девіантної поведінки.

Таким чином, дослідження впливу групової динаміки на девіантну поведінку підлітків є актуальним у сучасній психології освіти, оскільки:

1. Підлітки перебувають у вразливому соціальному періоді, коли поведінка значною мірою визначається взаємодією з ровесниками.
2. Девіантна поведінка негативно впливає на навчальний процес, психологічний розвиток і соціальну адаптацію учнів.
3. Розуміння механізмів групової динаміки дає змогу розробляти ефективні програми профілактики і корекції девіантної поведінки.
4. Емпіричне вивчення цих процесів сприяє формуванню науково обґрунтованих рекомендацій для практичних психологів і педагогів.

Таким чином, тема дослідження має практичну значущість і теоретичну цінність, оскільки результати можуть використовуватися для підвищення психологічної безпеки шкільного середовища, зниження ризику проявів девіантної поведінки та формування здорової соціальної атмосфери в колективах підлітків.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Руднянської гімназії Великодимерської селищної ради Броварського району, яка є сучасним навчальним закладом із багатою історією та розвиненою соціально-педагогічною інфраструктурою. Ця гімназія об'єднує учнів різних класів, створюючи різноманітні соціальні групи, що дозволяє всебічно вивчати взаємодію підлітків у колективі.

У дослідженні взяли участь 68 підлітків віком від 12 до 15 років, які представляли учнівські колективи 7–9 класів. Вибірка була сформована таким чином, щоб включати різних учнів за гендерною ознакою та рівнем соціальної активності, що забезпечувало репрезентативність результатів дослідження.

Під час організації дослідження було враховано всі необхідні етичні та психологічні вимоги: учні та їхні батьки попередньо отримали інформацію про

мету і методику дослідження, дали згоду на участь, а всі дані збиралися та аналізувалися анонімно. Такий підхід дозволив максимально об'єктивно оцінити взаємозв'язок групової динаміки та проявів девіантної поведінки, створивши умови для отримання надійних і достовірних результатів.

Завдяки особливостям бази дослідження – структурованій шкільній системі, різноманіттю соціальних груп та активній взаємодії учнів – було можливим комплексно проаналізувати, як групові процеси впливають на поведінку підлітків, визначити ключові фактори ризику та потенційні механізми профілактики девіантних проявів у шкільному середовищі.

Дослідження впливу групової динаміки на прояви девіантної поведінки в учнів підліткового віку здійснювалося поетапно, що забезпечило логічну послідовність, наукову обґрунтованість та комплексність отриманих результатів. Усього дослідження включало три взаємопов'язані етапи, кожен з яких мав власні завдання та зміст.

Перший етап – констатувальний. На даному етапі було здійснено первинну психодіагностику з метою виявлення початкового рівня проявів девіантної поведінки у підлітків, а також особливостей групової динаміки в учнівських колективах. Основна увага приділялася визначенню міжособистісних відносин у класі, соціометричного статусу учнів, рівня згуртованості групи та наявності агресивних і девіантних тенденцій у поведінці. Отримані результати стали основою для подальшого аналізу та планування формувального впливу.

Другий етап – формувальний. На цьому етапі, спираючись на результати первинної діагностики, було впроваджено профілактично-розвивальну програму, спрямовану на оптимізацію групової взаємодії, формування позитивного психологічного клімату, розвиток навичок конструктивного спілкування та зниження рівня девіантних проявів у поведінці підлітків. Робота проводилася в груповому форматі та включала тренінгові заняття, вправи на згуртованість, розвиток емпатії та саморегуляції поведінки.

Третій етап – контрольний. Метою даного етапу було повторне проведення психодіагностичного обстеження з використанням тих самих методик, що

застосовувалися на констатувальному етапі. Це дало змогу простежити динаміку змін досліджуваних показників, оцінити ефективність реалізованої програми та визначити ступінь впливу групової динаміки на зменшення проявів девіантної поведінки в учнів підліткового віку.

Для досягнення поставленої мети та забезпечення всебічного і системного вивчення особливостей впливу групової динаміки на прояви девіантної поведінки в учнів підліткового віку було ретельно підібрано комплекс валідного та надійного психодіагностичного інструментарію. Застосування кількох взаємодоповнювальних методик дало змогу отримати цілісне уявлення як про індивідуально-психологічні особливості підлітків, так і про специфіку міжособистісних взаємин у групі, рівень згуртованості колективу та характер соціальних впливів на поведінку учнів.

У ході дослідження були використані такі методики:

По-перше, методика діагностики схильності до девіантної поведінки (А. Орел), яка дозволяє виявити рівень вираженості різних форм девіацій, зокрема агресивної, делінквентної, адиктивної поведінки, а також схильність до порушення соціальних норм і правил. Дана методика є важливою для оцінки поведінкових ризиків у підлітковому середовищі.

По-друге, соціометричне дослідження (методика Дж. Морено), спрямоване на вивчення структури міжособистісних відносин у класному колективі. Застосування соціометрії дало змогу визначити статус кожного учня в групі, рівень прийняття або відторгнення, наявність лідерів, ізольованих та відкинутих підлітків, що є важливим показником групової динаміки.

По-третє, методика визначення рівня згуртованості групи (за С. Сішором у адаптації для підлітків), яка дозволяє оцінити ступінь єдності класного колективу, емоційної привабливості групи для її членів та готовності учнів до спільної діяльності. Рівень згуртованості безпосередньо впливає на формування групових норм і моделей поведінки.

По-четверте, опитувальник агресивності Басса-Даркі, що застосовувався з метою визначення форм та рівня агресивних проявів у поведінці підлітків

(фізичної, вербальної, непрямой агресії, ворожості тощо). Результати цієї методики дозволили глибше проаналізувати взаємозв'язок між груповими процесами та деструктивними формами поведінки.

Комплексне використання зазначених методик забезпечило отримання достовірних емпіричних даних та створило підґрунтя для ґрунтовного аналізу впливу групової динаміки на прояви девіантної поведінки у підлітковому віці (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Методики дослідження впливу групової динаміки на прояви девіантної поведінки підлітків (додаток А)

Назва методики	Мета методики	Показники, що досліджуються
Методика діагностики схильності до девіантної поведінки (А. Орел) [8]	Виявлення рівня та форм девіантної поведінки у підлітків	Схильність до агресивної, делінквентної, адиктивної поведінки; порушення соціальних норм
Соціометричне дослідження (Дж. Морено) [21]	Вивчення структури міжособистісних відносин у класному колективі	Соціометричний статус, рівень прийняття/відторгнення, наявність лідерів та ізольованих учнів
Методика визначення рівня згуртованості групи (С. Сішор) [34]	Оцінка ступеня згуртованості та єдності учнівського колективу	Рівень групової згуртованості, емоційна привабливість групи, готовність до спільної діяльності
Опитувальник агресивності Басса-Даркі [63]	Визначення рівня та форм агресивних проявів у поведінці	Фізична, вербальна, непрямая агресія, ворожість, роздратування

Такий поетапний підхід і використання комплексу психодіагностичних методик дозволили всебічно дослідити особливості групової динаміки та її вплив на прояви девіантної поведінки у підлітковому середовищі.

Проаналізуємо методики дослідження.

Методика визначення схильності до адиктивної, агресивної та делінквентної поведінки (А. Орел) є стандартизованим психодіагностичним опитувальником, спрямованим на виявлення готовності (схильності) підлітків до

реалізації різних форм поведінки, що відхиляється від соціальних норм. Дана методика широко використовується у психологічній практиці та наукових дослідженнях, оскільки дозволяє комплексно оцінити різні прояви девіантної поведінки та психологічні установки, які лежать в їх основі.

Опитувальник розроблений у межах концепції соціально-психологічної діагностики особистості та малих груп і представлений у працях А. Орла (за Н. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим, Ю. Клейбергом). Методика базується на уявленні про те, що девіантна поведінка має багатофакторну природу і формується під впливом як особистісних, так і соціальних чинників, зокрема групових норм та міжособистісних взаємин.

Структура методики включає низку змістовних шкал, які дозволяють оцінити такі показники: схильність до подолання соціальних норм і правил; схильність до адиктивної (залежної) поведінки; схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки; схильність до агресії та насильства; рівень вольового контролю емоційних реакцій; схильність до деліквентної поведінки.

Крім того, опитувальник містить службову шкалу, призначену для виявлення установки досліджуваного на соціально бажані відповіді. Її використання дає змогу оцінити достовірність отриманих результатів та за потреби здійснити їх корекцію, що є особливо важливим у роботі з підлітками, які можуть прагнути подати себе у більш соціально схвальному світлі.

Методика передбачає самозвіт респондентів і проводиться у формі індивідуального або групового тестування. Підліткам пропонується серія тверджень, що стосуються різних аспектів їхнього життя, поведінки, звичок та емоційних реакцій. Завдання досліджуваних полягає у виборі варіанту відповіді «так» або «ні» відповідно до власного самосприйняття, без тривалих роздумів, орієнтуючись на першу внутрішню реакцію. Такий підхід сприяє підвищенню щирості відповідей і зменшенню впливу раціоналізації.

Застосування методики А. Орла у межах даного дослідження дало змогу не лише виявити рівень і форми девіантних проявів у поведінці підлітків, а й простежити їх зв'язок із особливостями групової динаміки, статусом у колективі

та характером міжособистісних взаємин. Отримані результати стали важливою емпіричною основою для подальшого аналізу та розроблення профілактично-розвивальної програми.

Важливою перевагою методики визначення схильності до адиктивної, агресивної та деліквентної поведінки (А. Орел) є її багатошкалова структура, що дозволяє здійснювати диференційований аналіз різних форм девіантної поведінки та психологічних механізмів, які лежать в їх основі. Кожна зі шкал відображає окремий аспект поведінкової готовності підлітка, а їх сукупність дає змогу сформувати цілісне уявлення про рівень девіантного потенціалу особистості.

Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала) виконує контрольну функцію і спрямована на виявлення прагнення підлітка відповідати соціально схвалюваним нормам під час тестування. Підвищені показники за цією шкалою свідчать про настороженість досліджуваного, сприйняття психодіагностичної ситуації як експертної та прагнення продемонструвати «правильну» поведінку. Надмірно високі значення можуть знижувати достовірність результатів за основними шкалами та потребують обережної інтерпретації. Низькі показники, навпаки, вказують на відкритість, відсутність тенденції до викривлення відповідей і готовність підлітка демонструвати власні реальні установки та поведінкові патерни.

Шкала схильності до подолання норм і правил відображає рівень нонконформістських установок особистості, тенденцію до заперечення загальноприйнятих соціальних норм, цінностей і зразків поведінки. Високі показники за цією шкалою свідчать про прагнення протиставляти себе групі, схильність до негативізму, демонстративної поведінки та пошуку ситуацій, у яких можливе порушення правил. Низькі значення вказують на конформність, орієнтацію на соціальні очікування та дотримання усталених норм, що в підлітковому віці може мати як адаптивний, так і захисний характер.

Шкала схильності до адиктивної поведінки дозволяє оцінити готовність підлітка до використання різних форм психологічного «відходу від реальності»

шляхом зміни психічного стану. Високі показники за даною шкалою вказують на схильність до ілюзорно-компенсаторних стратегій подолання труднощів, орієнтацію на задоволення, гедоністичні цінності та підвищену потребу в сильних сенсорних переживаннях. У контексті підліткового віку це може бути пов'язано з недостатньо сформованими навичками саморегуляції та конструктивного розв'язання життєвих проблем.

Шкала схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки спрямована на виявлення аутоагресивних тенденцій і ставлення підлітка до власного життя та здоров'я. Підвищені показники свідчать про знижену цінність власного життя, схильність до ризикованої поведінки, потребу в гострих відчуттях, а також можливу реалізацію внутрішніх конфліктів через тілесні або поведінкові прояви. Низькі показники за цією шкалою вказують на відсутність схильності до саморуйнівних форм реагування та відносно стабільний рівень психологічного благополуччя.

Шкала схильності до агресії та насильства відображає готовність підлітка до реалізації агресивних тенденцій у міжособистісній взаємодії. Високі показники свідчать про агресивну спрямованість особистості, схильність до використання фізичної або психологічної сили як способу розв'язання конфліктів, а також про можливе використання приниження інших як засобу підтримання самооцінки. Низькі значення за цією шкалою характеризують неприйняття насильства та схильність до більш конструктивних способів реагування на фрустраційні ситуації.

Шкала вольового контролю емоційних реакцій має зворотний характер і спрямована на оцінку здатності підлітка контролювати прояви власних емоцій у поведінці. Підвищені показники свідчать про слабкість вольової регуляції, імпульсивність та схильність до безпосереднього вираження емоцій без урахування соціальних наслідків. Низькі показники вказують на розвинений самоконтроль, стриманість і здатність регулювати емоційні прояви відповідно до соціальних вимог.

Шкала схильності до деліквентної поведінки відображає рівень готовності

підлітка до порушення правових і соціальних норм та вступу в конфлікт із законом. Високі значення за цією шкалою свідчать про наявність так званого «деліквентного потенціалу», який може реалізуватися за наявності несприятливих соціальних умов. Низькі показники, особливо в поєднанні з високою соціальною бажаністю, вказують на ефективний соціальний контроль поведінки та орієнтацію на правомірні способи дій.

Таким чином, інтерпретація результатів за всіма шкалами методики А. Н. Орла дозволяє здійснити глибокий аналіз девіантних тенденцій у поведінці підлітків та простежити їх взаємозв'язок із особливостями групової динаміки й соціального середовища.

Соціометричне дослідження, розроблене Дж. Морено, є класичною соціально-психологічною методикою, спрямованою на вивчення структури міжособистісних відносин у малій групі. У контексті даного дослідження методика використовувалася для аналізу особливостей групової динаміки в учнівських колективах, визначення соціального статусу підлітків у класі та виявлення неформальної структури взаємин між його членами.

Основною метою соціометрії є встановлення системи взаємних симпатій та антипатій, що існують у групі, а також визначення ступеня прийняття або відторгнення кожного учня. Методика ґрунтується на припущенні, що характер міжособистісних виборів істотно впливає на поведінку особистості, її емоційний стан, рівень адаптації та схильність до деструктивних форм реагування.

У процесі соціометричного дослідження учням пропонується відповісти на запитання, що передбачають вибір однокласників для спільної діяльності або спілкування за певною умовою (навчальною, ігровою, емоційною тощо). Отримані вибори фіксуються та піддаються кількісному і якісному аналізу.

За результатами обробки даних визначаються такі основні соціометричні показники: соціометричний статус учня (лідер, прийнятий, ігнорований, ізольований, відкинутий); кількість позитивних і негативних виборів; рівень згуртованості класного колективу; наявність мікрогруп, підгруп та неформальних об'єднань; характер взаємності виборів між членами групи.

Особливу увагу в дослідженні було приділено учням із низьким соціометричним статусом (ізолюваним та відкинутим), оскільки саме ця категорія підлітків є найбільш уразливою щодо формування девіантних та агресивних форм поведінки. Водночас аналіз позицій лідерів дозволив виявити осіб, які справляють найбільший вплив на формування групових норм і поведінкових зразків у колективі.

Соціометрична методика також дає змогу оцінити психологічний клімат у групі, рівень емоційної привабливості колективу для його членів та ступінь інтегрованості кожного підлітка в систему міжособистісних відносин. Отримані результати є важливими для розуміння механізмів групового впливу на поведінку підлітків і стали підґрунтям для розроблення та впровадження профілактично-розвивальної програми.

Таким чином, застосування соціометричного дослідження за методикою Дж. Морено дозволило виявити приховану структуру міжособистісних взаємин у підліткових колективах та глибше проаналізувати взаємозв'язок між соціальним статусом учня, груповою динамікою та проявами девіантної поведінки.

Методика визначення рівня згуртованості групи, розроблена С. Сішором, належить до соціально-психологічних діагностичних засобів і спрямована на вивчення ступеня єдності, інтегрованості та психологічної привабливості малої групи для її членів. У межах даного дослідження методика застосовувалася з метою оцінки рівня згуртованості учнівського колективу як одного з ключових показників групової динаміки, що може істотно впливати на формування поведінкових норм і прояви девіантної поведінки у підлітків.

Згуртованість розглядається як інтегральна характеристика групи, що відображає міру емоційної єдності її членів, готовність до співпраці, взаємної підтримки та прийняття спільних цінностей і цілей. Високий рівень згуртованості, як правило, сприяє створенню позитивного психологічного клімату, зменшенню міжособистісних конфліктів і формуванню соціально схвалюваних форм поведінки. Натомість низька згуртованість може виступати чинником

дезадаптації, підвищення тривожності та девіантних проявів у поведінці окремих членів групи.

Методика С. Сішора являє собою опитувальник, що включає запитання, спрямовані на з'ясування ставлення учнів до свого класного колективу, оцінки міжособистісних взаємин, задоволеності спільною діяльністю та бажання залишатися членом даної групи. Підліткам пропонується висловити власну думку щодо привабливості групи, значущості спільної діяльності та готовності підтримувати однокласників у різних життєвих ситуаціях.

У результаті обробки відповідей визначаються основні показники згуртованості групи, зокрема: емоційна привабливість групи для її членів; рівень ідентифікації підлітків із класним колективом; готовність до співпраці та взаємодопомоги; задоволеність міжособистісними взаєминами в групі; орієнтація на збереження членства в групі.

Отримані результати дозволяють виокремити групи з низьким, середнім або високим рівнем згуртованості. Низький рівень згуртованості свідчить про фрагментарність колективу, наявність внутрішніх конфліктів, відсутність спільних цінностей і цілей. Середній рівень характеризує відносну стабільність групи за наявності окремих проблем у взаєминах. Високий рівень згуртованості вказує на сформований колектив із позитивним психологічним кліматом, високою мірою взаємної підтримки та ефективною груповою взаємодією.

Застосування методики С. Сішора у даному дослідженні дало змогу оцінити загальний стан групової єдності в підліткових колективах та проаналізувати взаємозв'язок між рівнем згуртованості класу, соціальним статусом учнів і проявами девіантної поведінки. Отримані дані стали важливою основою для розроблення профілактично-розвивальних заходів, спрямованих на оптимізацію групової динаміки та формування позитивного соціально-психологічного середовища в учнівському колективі.

Опитувальник агресивності Басса–Даркі є однією з найбільш відомих і широко застосовуваних психодіагностичних методик для вивчення рівня та форм агресивності особистості. У межах даного дослідження методика

використовувалася з метою виявлення особливостей агресивних проявів у поведінці підлітків та аналізу їх взаємозв'язку з показниками групової динаміки, соціальним статусом у колективі й рівнем згуртованості класу.

Методика ґрунтується на уявленні про агресивність як багатовимірне психологічне утворення, що включає не лише відкриті форми агресивної поведінки, але й внутрішні емоційні стани та установки, які можуть опосередковано впливати на взаємодію особистості з соціальним оточенням. Опитувальник дає змогу диференційовано оцінити як безпосередні агресивні дії, так і приховані форми ворожості.

Структура опитувальника включає низку шкал, кожна з яких відображає окремий аспект агресивності:

- фізична агресія – схильність до використання фізичної сили щодо інших;
- вербальна агресія – прояв агресії у формі словесних образ, погроз, різких висловлювань;
- непряма агресія – агресивні дії опосередкованого характеру (плітки, іронія, спрямування агресії на сторонні об'єкти);
- негативізм – опозиційна поведінка, протест проти вимог і правил;
- дратівливість – готовність до спалахів роздратування та імпульсивних реакцій;
- підозрілість – недовіра до інших, очікування ворожого ставлення;
- образа – схильність переживати почуття несправедливості, заздрощів і внутрішньої напруги;
- почуття провини – схильність до самозвинувачення та внутрішнього контролю агресивних імпульсів.

За результатами опитувальника обчислюються індекс агресивності та індекс ворожості, що дозволяє отримати узагальнену оцінку рівня агресивних тенденцій у поведінці підлітка. Високі значення за цими показниками свідчать про схильність до агресивного стилю взаємодії з оточенням, труднощі в контролі емоцій та підвищену конфліктність. Низькі показники вказують на стриманість,

орієнтацію на соціально прийнятні способи розв'язання конфліктів і розвинені навички саморегуляції.

Опитувальник передбачає самозвіт респондентів і може проводитися як індивідуально, так і в груповій формі. Інструкція акцентує увагу на необхідності щирих відповідей і відсутності «правильних» чи «неправильних» варіантів, що сприяє підвищенню достовірності отриманих результатів.

Використання опитувальника агресивності Басса–Даркі в даному дослідженні дозволило детально проаналізувати структуру агресивних проявів у підлітків, виявити групи ризику з підвищеним рівнем агресії та простежити зв'язок між агресивною поведінкою, особливостями групової взаємодії та соціально-психологічним кліматом учнівського колективу. Отримані результати стали важливою складовою комплексної оцінки девіантної поведінки в підлітковому віці та підґрунтям для розроблення корекційно-профілактичних заходів.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків

Аналіз результатів, отриманих за методикою діагностики схильності до девіантної поведінки А. Орла, дозволив виявити рівень та структуру девіантних тенденцій у поведінці учнів підліткового віку, а також простежити особливості їх прояву в умовах групової взаємодії. Отримані дані свідчать про неоднорідність проявів девіантної поведінки та різний ступінь вираженості окремих її форм серед досліджуваних підлітків.

Аналіз показників за шкалою установки на соціальну бажаність показав, що у 64,7 % підлітків результати перебували в межах нормативних значень (до 50 Т-балів), що свідчить про достатню відкритість респондентів та відсутність вираженої тенденції до надання соціально бажаних відповідей. У 25,0 % учнів зафіксовано помірно підвищені показники (50–60 Т-балів), що вказує на часткове прагнення відповідати соціальним очікуванням, характерне для підліткового

віку. Водночас у 10,3 % досліджуваних спостерігалися високі показники за цією шкалою (понад 60 Т-балів), що може свідчити про настороженість щодо ситуації обстеження та потребує обережної інтерпретації результатів за основними шкалами.

Загалом отримані дані дозволяють вважати результати дослідження достатньо достовірними та придатними для подальшого аналізу.

За результатами аналізу за шкалою схильності до подолання норм і правил встановлено, що 41,2 % підлітків мають середній рівень схильності до подолання норм і правил (50–60 Т-балів). Це свідчить про наявність нонконформістських тенденцій, прагнення до самоствердження та часткового заперечення загальноприйнятих норм, що є типовим для підліткового віку.

Підвищений рівень даної тенденції (понад 60 Т-балів) було виявлено у 22,1% учнів, що може вказувати на виражений негативізм, протестні установки та схильність до демонстративного порушення правил. Низький рівень схильності до подолання норм і правил зафіксовано у 36,7 % підлітків, що свідчить про конформні установки та орієнтацію на соціально схвалювані зразки поведінки.

Аналіз даних за шкалою схильності до адиктивної поведінки адиктивної поведінки показав, що 38,2 % підлітків мають середній рівень схильності до адиктивних форм реагування, що проявляється у прагненні до емоційного розвантаження та використання ілюзорно-компенсаторних стратегій подолання труднощів.

Підвищений рівень адиктивних тенденцій виявлено у 17,6 % учнів, що може свідчити про ризик формування залежних форм поведінки та недостатній розвиток навичок саморегуляції. Низькі показники за даною шкалою спостерігалися у 44,2 % досліджуваних, що вказує на відносну психологічну стійкість та ефективний соціальний контроль поведінки.

Результати за шкалою схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки засвідчили, що більшість підлітків (55,9 %) продемонстрували низький рівень схильності до самоушкоджуючої поведінки, що свідчить про

достатню цінність власного життя та відсутність аутоагресивних тенденцій. Середній рівень даної схильності зафіксовано у 29,4 % учнів, що може вказувати на підвищену потребу в гострих відчуттях та ризиковану поведінку в окремих ситуаціях. Підвищені показники виявлено у 14,7 % підлітків, що потребує особливої уваги з боку психологічної служби та може бути пов'язано з внутрішніми конфліктами й емоційною нестабільністю.

Аналіз результатів за шкалою схильності до агресії та насильства показав, що 34,0 % підлітків мають середній рівень агресивних тенденцій, які проявляються ситуативно та переважно в міжособистісних конфліктах. Підвищений рівень агресії та насильства було виявлено у 20,6 % учнів, що свідчить про агресивну спрямованість поведінки та труднощі у конструктивному розв'язанні конфліктів. Низький рівень агресивності спостерігався у 45,4 % досліджуваних, що вказує на прийняття соціально схвалюваних форм взаємодії.

Результати за шкалою вольового контролю емоційних реакцій, що слабкість вольового контролю емоційних реакцій (підвищені показники) зафіксовано у 27,9% підлітків, що свідчить про імпульсивність та труднощі в регуляції емоційної поведінки. Середній рівень вольового контролю виявлено у 39,7 % учнів, а низькі показники (що свідчать про високий самоконтроль) – у 32,4 % досліджуваних.

Аналіз шкали деліквентної поведінки показав, що 23,5 % підлітків мають підвищений рівень готовності до порушення соціальних і правових норм, що вказує на наявність деліквентного потенціалу. Середній рівень даної схильності спостерігався у 35,3 % учнів, тоді як 41,2 % підлітків продемонстрували низький рівень деліквентних тенденцій, що свідчить про ефективний соціальний контроль поведінки (рис. 2.1).

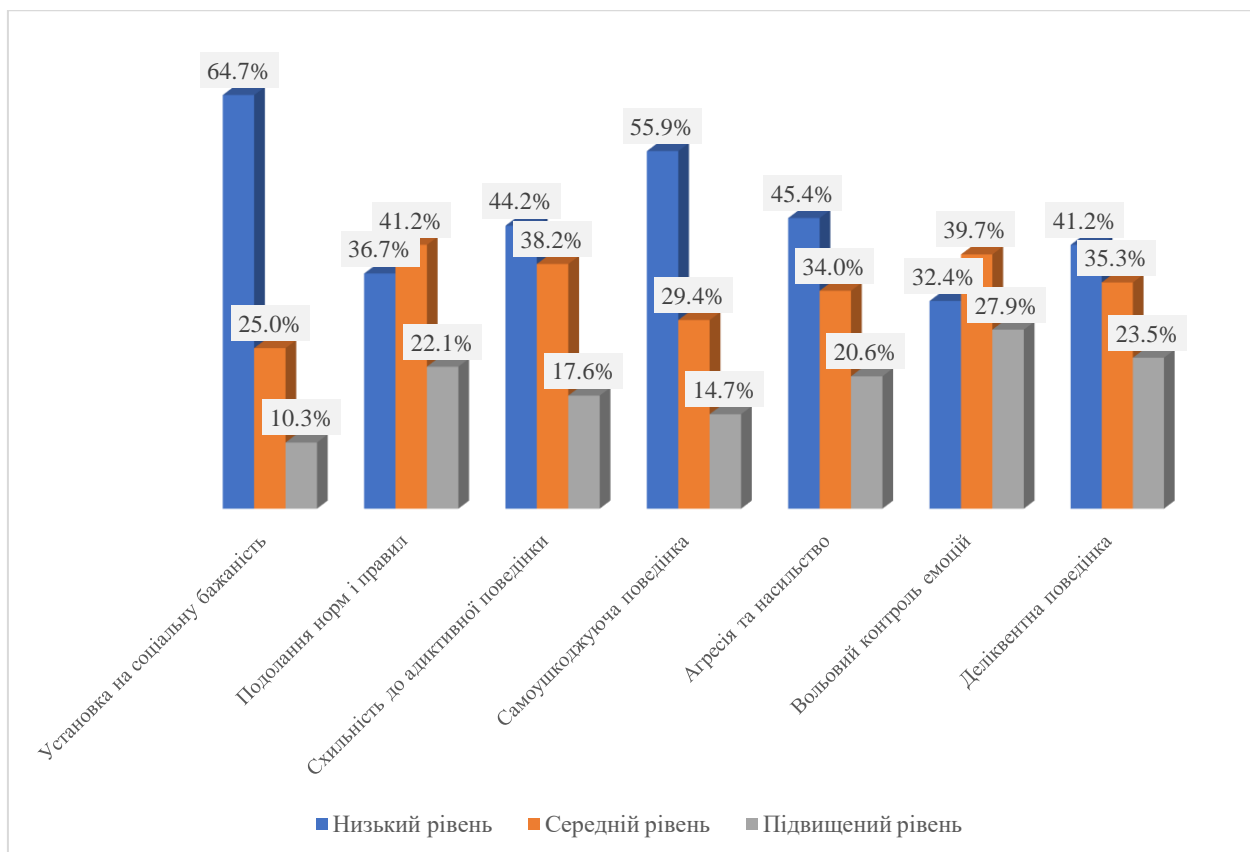

Рис. 2.1 Узагальнювальні результати дослідження за методикою А. Орла (у % від загальної кількості опитуваних)

Соціометричне дослідження, проведене за методикою Дж. Морено, дозволило виявити особливості міжособистісних взаємин у підліткових колективах, визначити соціометричний статус учнів та проаналізувати структуру групової динаміки. Отримані результати засвідчили наявність істотних відмінностей у рівні прийняття підлітків групою, що має безпосередній вплив на їхній психологічний стан і поведінкові прояви.

Аналіз соціометричних даних показав, що 18,0 % підлітків займають позицію лідерів у класному колективі. Ці учні отримали найбільшу кількість позитивних виборів і характеризуються високим рівнем впливу на групу, активною позицією у спільній діяльності та здатністю формувати групові норми поведінки.

До категорії прийнятих належать 42,6 % учнів, які мають стабільні міжособистісні зв'язки та достатній рівень соціальної інтегрованості в колективі.

Такі підлітки, як правило, демонструють адаптивні форми поведінки та рідше проявляють відкриті девіантні тенденції.

Ігнорованими виявилися 21,3 % підлітків, які отримали незначну кількість як позитивних, так і негативних виборів. Це свідчить про їхню периферійну позицію в групі, обмежені соціальні контакти та потенційний ризик соціальної ізоляції.

До групи ізольованих було віднесено 10,3 % учнів, які практично не отримали позитивних виборів з боку однокласників. Низький соціометричний статус таких підлітків може сприяти зниженню самооцінки, підвищенню тривожності та формуванню деструктивних форм поведінки.

Відкинутими виявилися 7,8 % досліджуваних, які отримали переважно негативні вибори. Саме ця категорія підлітків є найбільш уразливою щодо розвитку агресивної, протестної та девіантної поведінки.

Аналіз взаємності соціометричних виборів показав, що 56,4 % позитивних виборів мали взаємний характер, що свідчить про відносну стабільність міжособистісних взаємин у колективі. Водночас 43,6 % виборів виявилися невзаємними, що вказує на асиметричність соціальних очікувань і можливі джерела міжособистісної напруги.

У більшості класів було виявлено наявність стійких мікрогруп, до яких входило від 3 до 5 учнів. Такі мікрогрупи об'єднували підлітків за принципом спільних інтересів, навчальної успішності або емоційної близькості. Разом із тим зафіксовано існування учнів, які не входять до жодної з мікрогруп, що підвищує ризик їх соціальної ізоляції (рис. 2.2).

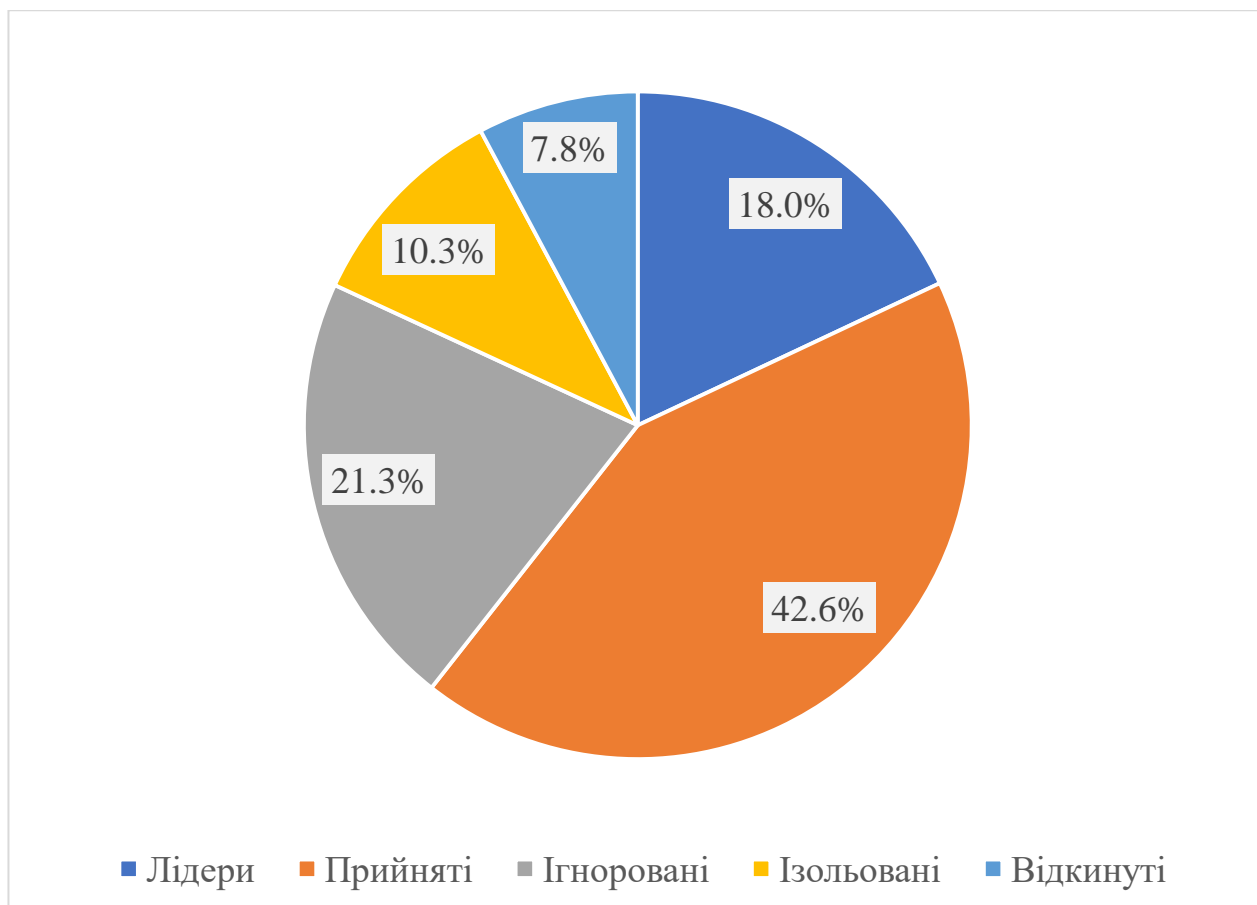

Рис. 2.2 Узагальнювальні результати соціометричного дослідження (у % від загальної кількості опитуваних)

Отримані соціометричні дані свідчать, що в більшості досліджуваних класів спостерігається середній рівень згуртованості та соціальної інтеграції, однак наявність значної частки ігнорованих, ізольованих і відкинутих учнів вказує на проблемні аспекти групової динаміки. Саме ці особливості можуть виступати чинниками формування девіантної поведінки, оскільки соціальна ізоляція та неприйняття групою нерідко призводять до агресивних або протестних форм реагування.

Особливу увагу було звернено на взаємозв'язок соціометричного статусу та поведінкових проявів. Підлітки з низьким соціометричним статусом (ізольовані та відкинуті) частіше демонстрували підвищені показники за шкалами агресії, порушення норм і деліквентної поведінки, що підтверджує значущу роль групової динаміки у формуванні девіантних тенденцій.

На основі використання методики С. Сішора було визначено рівень

згуртованості серед підлітків. Дослідження дозволило виділити три основні рівні згуртованості групи: високий, середній та низький.

За результатами аналізу виявлено, що високий рівень згуртованості спостерігається у 25% підлітків, що свідчить про ефективну взаємодію членів групи, готовність підтримувати один одного та спільно досягати поставлених цілей. Такі групи характеризуються високим рівнем довіри та позитивним психологічним кліматом.

Середній рівень згуртованості зафіксовано у 47% учасників. Це означає, що більшість підлітків активно взаємодіють у групі, але існують певні труднощі у взаєминах, часткове відчуження окремих членів або помірні конфлікти. Такий рівень свідчить про потенціал для розвитку командної взаємодії та підвищення згуртованості за допомогою спеціальних групових вправ.

Низький рівень згуртованості характерний для 28% учасників. У цих підлітків спостерігається недостатня залученість до групової діяльності, відчуженість та часті конфлікти. Така ситуація потребує цілеспрямованої роботи психолога для формування довіри, покращення комунікацій та розвитку соціальних навичок у групі (рис. 2.3).

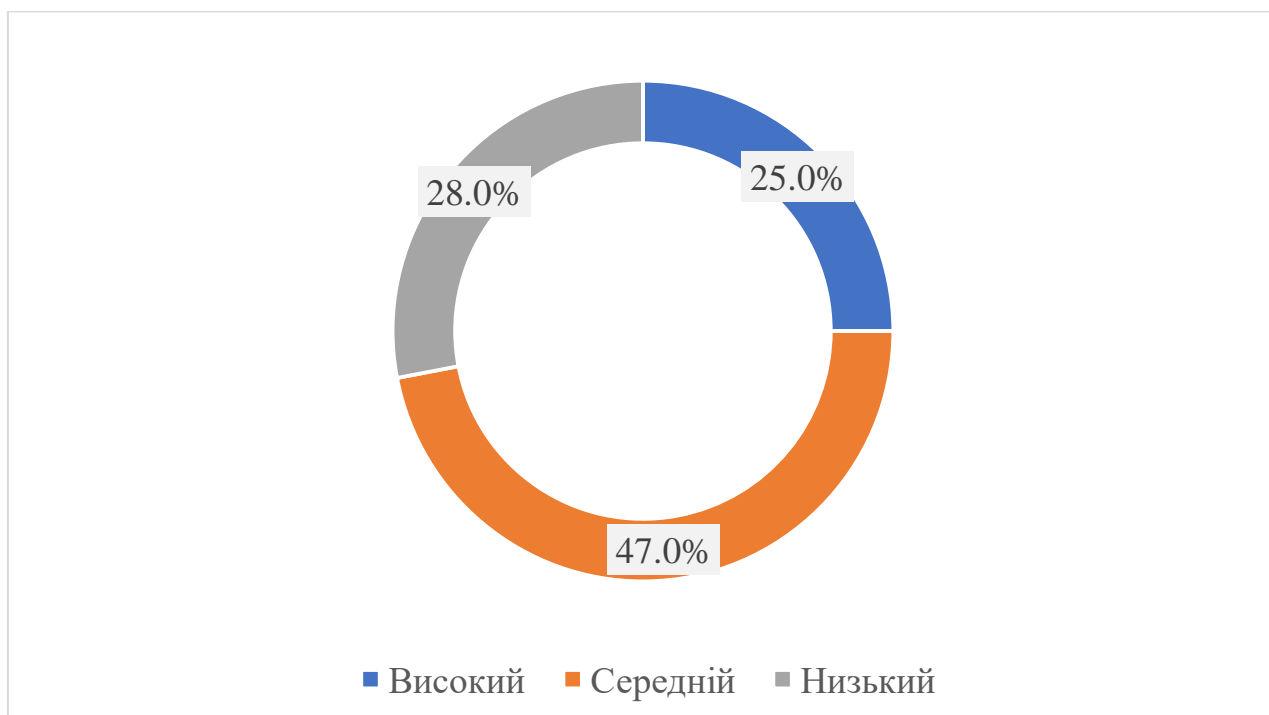

Рис. 2.3 Рівень згуртованості групи серед підлітків за методикою С. Сішора (у % від загальної кількості опитуваних)

Таким чином, результати дослідження показують, що підліткові групи мають різний рівень згуртованості, що відображає особливості міжособистісних взаємин та психологічного клімату в колективі.

На основі використання методики «Опитувальник агресивності Басса-Даркі» було встановлено рівень агресивності серед підлітків, що брали участь у дослідженні. Дослідження дозволило виділити кілька основних форм агресивної поведінки: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, агресивні почуття та підвищена ворожість.

Результати показали, що:

1. Фізична агресія: близько 23% респондентів проявляють високий рівень фізичної агресії, що виражається у схильності до бійок, штовхання або руйнування предметів. Середній рівень фізичної агресії відзначено у 41% підлітків, низький – у 36%. Це свідчить про те, що частина підлітків має контрольовану агресивну поведінку, тоді як інша частина може потребувати психокорекційної роботи.

2. Вербальна агресія: високий рівень зафіксовано у 18% учнів, середній – у 39%, низький – у 43%. Це вказує на те, що словесні конфлікти є менш поширеними, ніж фізична агресія, проте значна частина підлітків все ж іноді виявляє словесну агресивність.

3. Непряма агресія: спостерігається високий рівень у 15% респондентів, середній – у 34%, низький – у 51%. Такий розподіл свідчить про те, що більшість підлітків рідко використовують приховані або опосередковані способи вираження агресії, наприклад, через плітки чи уникання контактів.

4. Агресивні почуття: високий рівень виявлено у 28%, середній – у 38%, низький – у 34%. Це показує, що емоційна складова агресії є досить поширеною, і підлітки часто переживають негативні емоції, які не завжди виражають зовні.

5. Ворожість: високий рівень зафіксовано у 20%, середній – у 40%, низький – у 40%. Такий розподіл демонструє, що ворожість до оточуючих є помірно поширеною і може проявлятися у підозрливості або недовірливості.

Загалом, результати свідчать про те, що агресивна поведінка підлітків представлена різними формами, причому найбільш яскраво проявляється фізична агресія та агресивні почуття, тоді як непрямая агресія зустрічається рідше. Така інформація є важливою для побудови психокорекційних та профілактичних програм, спрямованих на зменшення проявів агресії серед учнів.

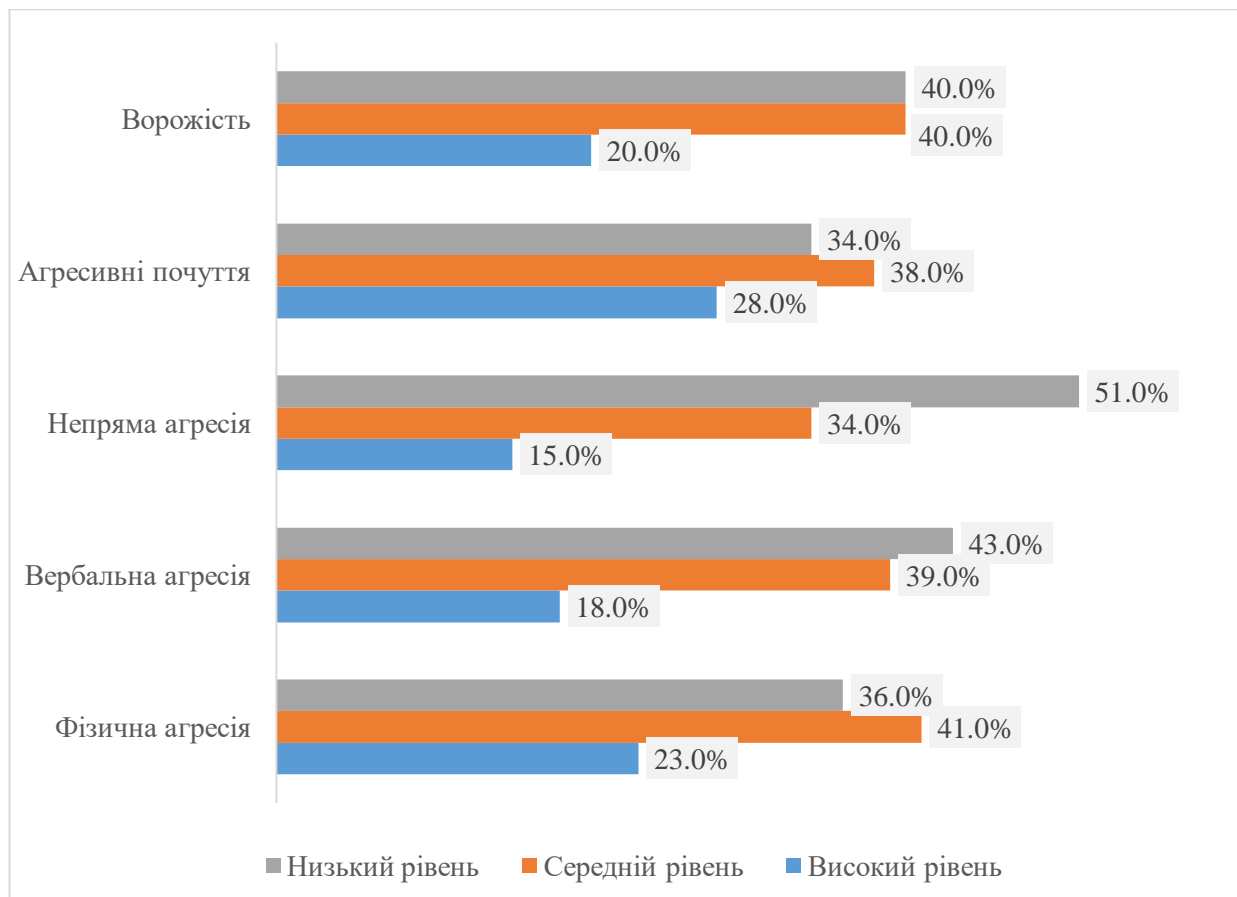

Рис. 2.4 Рівень агресивності підлітків за методикою «Опитувальник агресивності Басса-Даркі» (у % від загальної кількості опитуваних)

На основі комплексного аналізу результатів, отриманих за методиками А. Орла, Дж. Морено, С. Сішора та опитувальником агресивності Басса-Даркі, можна зробити висновок про значущий вплив групової динаміки на прояви девіантної поведінки серед підлітків.

Дані методики А. Орла дозволили встановити, що девіантні тенденції у поведінці учнів представлені неоднорідно та мають різну вираженість у структурі: від помірного прагнення порушувати соціальні норми до вираженої схильності до агресії, адиктивних форм реагування та деліквентної поведінки.

Водночас більшість підлітків демонструють середній рівень цих проявів, що характерно для етапу підліткового розвитку та свідчить про наявність потенційних зон ризику, які потребують психокорекційної підтримки.

Соціометричне дослідження за методикою Дж. Морено показало, що групова інтеграція та соціометричний статус мають прямий вплив на девіантну поведінку. Учні з високим соціометричним статусом та активною позицією у колективі характеризуються адаптивною поведінкою та нижчими показниками девіантності. Натомість ігноровані, ізольовані та відкинуті підлітки демонструють підвищений рівень агресивних, протестних та деліквентних проявів, що підтверджує значущу роль групової динаміки та соціальної інтеграції у формуванні поведінкових патернів.

Визначення рівня згуртованості групи за методикою С. Сішора дозволило виділити три основні рівні: високий, середній та низький. Високий рівень згуртованості пов'язаний з ефективною міжособистісною взаємодією та підтримкою групових норм, що сприяє зниженню проявів девіантної поведінки. Середній рівень свідчить про потенційні труднощі у взаємодії, а низький – про ризик соціальної ізоляції та конфліктів, що може підсилювати девіантні тенденції.

Результати дослідження агресивності за опитувальником Басса-Даркі показали, що фізична агресія та агресивні почуття є найбільш поширеними формами прояву агресивної поведінки, тоді як непряма агресія зустрічається рідше. Вербальна агресія та ворожість мають помірний рівень, що вказує на необхідність формування конструктивних стратегій регуляції конфліктів та розвитку соціальних навичок.

Отже, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що психологічний клімат у підлітковому колективі, рівень згуртованості та соціальний статус учнів у групі є ключовими факторами, що впливають на прояви девіантної поведінки. Підлітки з низьким соціальним статусом і слабкою інтеграцією до групи частіше демонструють підвищені показники агресії, порушення норм і деліквентної поведінки, тоді як учні з високим рівнем інтеграції та згуртованості групи

проявляють більш адаптивні моделі поведінки. Ці дані є важливою основою для розробки психокорекційних та профілактичних програм, спрямованих на підвищення групової згуртованості, соціальної інтеграції та зниження девіантних проявів у підліткових колективах.

2.3. Статистичний аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки підлітків

Для оцінки взаємозв'язку між рівнем групової згуртованості, соціометричним статусом та проявами девіантної поведінки серед підлітків було проведено кореляційний аналіз Пірсона. Показники девіантної поведінки включали шкали А. Орла (схильність до подолання норм, адиктивна поведінка, самоушкоджуюча поведінка, агресія та насильство, деліквентна поведінка) та форми агресії за опитувальником Басса-Даркі (фізична, вербальна, непрямая, агресивні почуття, ворожість).

Кореляційний аналіз дозволяє визначити, як групова згуртованість та соціальний статус впливають на поведінкові прояви підлітків та які чинники є ризиковими для девіантної поведінки.

Для оцінки впливу рівня групової згуртованості на прояви девіантної поведінки серед підлітків проведено кореляційний аналіз Пірсона (таблиця 2.2). У таблиці наведено співвідношення між показниками девіантності (агресія та насильство, деліквентна поведінка, самоушкоджуюча та адиктивна поведінка, схильність до подолання норм і правил) та рівнем згуртованості групи за методикою С. Сішора. Таблиця демонструє як середній, так і високий рівень проявів девіантних тенденцій, а також коефіцієнти кореляції і значущість взаємозв'язку. Отримані дані дозволяють оцінити, наскільки згуртованість колективу може впливати на регуляцію поведінкових проявів підлітків та служити фактором зниження ризику девіантної поведінки.

Кореляція Пірсона між рівнем згуртованості групи та девіантними тенденціями

Показник девіантності	Середній рівень	Високий рівень	r (Пірсон)	p-значення
Агресія та насильство	34,0%	20,6%	-0,42	<0,01
Деліквентна поведінка	35,3%	23,5%	-0,35	<0,05
Самоушкоджуюча поведінка	29,4%	14,7%	-0,28	<0,05
Адиктивна поведінка	38,2%	17,6%	-0,21	>0,05
Подолання норм і правил	41,2%	22,1%	-0,31	<0,05

Негативні коефіцієнти свідчать про обернену залежність: чим вищий рівень згуртованості в групі, тим нижчий рівень проявів агресії, деліквентності та самоушкоджуючої поведінки. Це означає, що психологічно підтримуюче середовище та стабільні взаємини в колективі стримують девіантні тенденції. Особливо виражений ефект помітний для агресії та деліквентної поведінки, що свідчить про важливість групової інтеграції для формування адаптивних соціальних навичок у підлітків.

Для детального вивчення взаємозв'язку між соціометричним статусом підлітків та проявами агресивної поведінки проведено кореляційний аналіз Пірсона. У таблиці 2.3. наведено показники фізичної, вербальної, непрямой агресії, агресивних почуттів та ворожості залежно від соціометричного статусу учнів (лідери, прийняті, ігноровані, ізольовані, відкинуті). Також наведено коефіцієнти кореляції та рівень статистичної значущості, що дозволяє оцінити, наскільки позиція учня у групі впливає на схильність до агресивної поведінки.

Таблиця 2.3

Кореляція Пірсона між соціометричним статусом та девіантною поведінкою

Соціометричний статус	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Агресивні почуття	Ворожість	r (Пірсон) на агресію	p-значення
Лідери	23,0%	18,0%	15,0%	28,0%	20,0%	-0,30	<0,05
Прийняті	21,0%	19,0%	16,0%	26,0%	18,0%	-0,25	<0,05
Ігноровані	28,0%	22,0%	19,0%	33,0%	25,0%	0,31	<0,05
Ізольовані	32,0%	25,0%	22,0%	38,0%	28,0%	0,42	<0,01
Відкинуті	36,0%	28,0%	25,0%	42,0%	33,0%	0,46	<0,01

Дані демонструють тенденцію до зростання агресивних проявів у підлітків із низьким соціометричним статусом та зменшення їх у лідерів та прийнятих членів колективу.

Учні із низьким соціометричним статусом (ізолювані та відкинуті) демонструють підвищений рівень агресивної поведінки у всіх формах. Це свідчить, що соціальна ізоляція стимулює негативні емоції та протестні реакції. Лідери та прийняті учні виявляють нижчий рівень девіантних проявів, оскільки вони отримують соціальне визнання і стабільний контроль з боку групи, що сприяє регуляції поведінки та зниженню агресивності.

У таблиці 2.4 наведено показники подолання норм та деліквентної поведінки залежно від соціометричного статусу учнів (лідери, прийняті, ігноровані, ізолювані, відкинуті), а також коефіцієнти кореляції та рівень статистичної значущості.

Таблиця 2.4

Кореляція Пірсона між соціометричним статусом та подоланням норм /
деліквентною поведінкою

Соціометричний статус	Подолання норм	Деліквентна поведінка	r (Пірсон)	p-значення
Лідери	18,0%	23,5%	-0,39	<0,05
Прийняті	20,0%	25,0%	-0,28	<0,05
Ігноровані	24,0%	28,0%	0,29	<0,05
Ізолювані	30,0%	32,0%	0,37	<0,05
Відкинуті	34,0%	36,0%	0,33	<0,05

Результати демонструють чітку тенденцію: підлітки з низьким соціометричним статусом частіше схильні до порушення правил і проявів деліквентної поведінки, тоді як лідери та прийняті учні демонструють нижчий рівень девіантності. Така інформація дозволяє простежити взаємозв'язок між соціальною інтеграцією в групі та поведінковими ризиками серед підлітків.

Низький соціометричний статус пов'язаний із підвищеною готовністю порушувати соціальні та правові норми. Підлітки, які не інтегровані у групу або відкинуті колективом, частіше демонструють нонконформістські та деліквентні тенденції. Лідери та прийняті учні дотримуються норм, оскільки їх поведінка контролюється груповими очікуваннями та соціальними санкціями, що позитивно впливає на моральне та соціальне виховання.

Отже, результати кореляційного аналізу свідчать про те, що високий рівень

згуртованості групи має помітний захисний ефект щодо проявів девіантної поведінки серед підлітків. Учні, які відчувають підтримку однокласників, активно включені у спільну діяльність та взаємодіють у колективі, демонструють нижчі показники агресії, деліквентності та самоушкоджувальної поведінки. Це підтверджує важливість психологічно комфортного клімату, ефективної комунікації та розвитку довіри між членами групи як ключових чинників формування адаптивної поведінки.

Водночас підлітки з низьким соціометричним статусом (ізолювані та відкинуті) частіше проявляють різні форми агресії (фізичну, вербальну, непрямую), підвищену ворожість та схильність до порушення соціальних і правових норм. Це свідчить про те, що соціальна ізоляція та недостатня інтеграція в колектив є суттєвими ризиковими факторами для розвитку девіантних та протестних форм поведінки. Наприклад, підлітки, які займають периферійні позиції в групі, можуть використовувати агресію як спосіб самоствердження або реагування на відчуття неприйняття, що вказує на взаємозв'язок між соціальною позицією та емоційно-поведінковими проявами.

Отримані дані підтверджують, що інтеграція в колектив, розвиток позитивного соціального клімату та підтримка взаємодії між учнями є ключовими елементами профілактики девіантних проявів у підлітковому віці. На основі цих результатів доцільно впроваджувати системні профілактичні та психокорекційні програми, спрямовані на підвищення згуртованості класу, формування соціальних навичок, розвиток емпатії та комунікативних компетенцій, а також на підтримку соціально вразливих учнів, що дозволить зменшити ризик проявів агресивної та девіантної поведінки.

Висновки до розділу 2

Проведене експериментальне дослідження впливу групової динаміки на прояви девіантної поведінки в учнів підліткового віку дозволило отримати важливі емпіричні дані, які підтверджують тісний взаємозв'язок між соціальним

середовищем колективу та поведінковими проявами підлітків. Аналіз результатів показав, що підлітки є соціально вразливою групою, чия поведінка значною мірою визначається взаємодією з однолітками, рівнем їх соціальної інтеграції та психологічним кліматом у класі.

Результати дослідження за методикою А. Орла свідчать про неоднорідність девіантних проявів серед підлітків. Більшість учнів демонструють середні або низькі рівні схильності до агресії, делінквентної, адиктивної та самоушкоджуючої поведінки, що свідчить про відносно сформовані соціальні та емоційні навички. Водночас невелика частина підлітків (приблизно 15–25 %) виявляє підвищені показники девіантних тенденцій, що свідчить про ризик розвитку агресивних або самоушкоджувальних форм поведінки, особливо за відсутності належної соціальної підтримки та психологічного супроводу.

Соціометричне дослідження за методикою Дж. Морено показало, що соціальний статус підлітка у класі безпосередньо впливає на його поведінкові прояви. Лідери та учні з високим рівнем прийняття колективом демонструють стабільніші адаптивні моделі поведінки, менше схильні до агресії та девіантних проявів, тоді як ізольовані або відкинуті учні частіше проявляють негативні, деструктивні форми взаємодії. Це підтверджує важливість інтеграції підлітків у соціальні групи та розвитку їх комунікативних навичок для попередження девіантних проявів.

Визначення рівня згуртованості групи за методикою С. Сішора засвідчило, що високий ступінь єдності класного колективу корелює з більш низьким рівнем агресії, делінквентної поведінки та схильності до самоушкоджень серед учнів. Позитивна групова динаміка формує психологічно комфортний клімат, де підлітки відчують підтримку, що сприяє саморегуляції поведінки та розвитку конструктивних міжособистісних взаємин. Натомість низька згуртованість сприяє формуванню конфліктних ситуацій, підвищенню тривожності та ризикової поведінки окремих членів групи.

Опитувальник агресивності Басса–Даркі дозволив детально проаналізувати структуру агресивних проявів у підлітків і простежити їх зв'язок із показниками

групової динаміки та соціальним статусом. Було встановлено, що більшість учнів відчують ситуативну агресивність у міжособистісних конфліктах, але високі рівні агресивності та ворожості виявлені переважно серед тих, хто має низький соціальний статус або перебуває поза колективними групами підтримки. Це підкреслює необхідність формування позитивних соціальних взаємодій у класах як ефективного чинника профілактики девіантних проявів.

Отже, узагальнення отриманих даних дозволяє стверджувати, що групова динаміка відіграє ключову роль у формуванні поведінкових стратегій підлітків. Високий рівень згуртованості та позитивний психологічний клімат у колективі зменшують прояви агресії, делінквентності та схильності до ризикових форм поведінки, тоді як низький соціальний статус та ізоляція підвищують ризик девіантності. Ці результати підкреслюють необхідність впровадження профілактичних і психокорекційних програм, спрямованих на зміцнення групової згуртованості, розвиток соціальних навичок, формування емпатії та підтримку соціально вразливих учнів.

Таким чином, експериментальні дані, отримані у рамках дослідження, мають важливе теоретичне та практичне значення: вони дозволяють глибше зрозуміти механізми впливу групової динаміки на поведінку підлітків, розробити науково обґрунтовані рекомендації для психологів і педагогів та сприяти створенню здорового соціально-психологічного середовища у шкільних колективах.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Особливості профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах закладу освіти

Формування позитивної групової динаміки в закладі освіти є надзвичайно важливим чинником розвитку соціально адаптованої поведінки підлітків та профілактики девіантних проявів. Під позитивною груповою динамікою розуміють взаємодію членів колективу, яка характеризується високим рівнем довіри, підтримки, готовністю до співпраці, взаєморозумінням і конструктивним вирішенням конфліктів. В умовах шкільного середовища саме групова взаємодія визначає психологічний клімат класу, рівень згуртованості учнів та їхню соціальну відповідальність [58].

Особливістю формування позитивної динаміки у школі є необхідність комплексного підходу, який враховує як індивідуальні особливості учнів, так і специфіку класного колективу. До ключових аспектів належать:

1. Психологічна безпека та підтримка є фундаментальною складовою формування позитивної групової динаміки в шкільному колективі. Психологічна безпека передбачає створення таких умов, за яких учні можуть відкрито і без страху висловлювати свої думки, емоції, потреби та інтереси. Вона включає як внутрішнє відчуття захищеності, так і зовнішню підтримку з боку вчителів, однолітків та адміністрації закладу освіти. У середовищі, де панує психологічна безпека, підлітки мають можливість експериментувати з новими соціальними ролями, проявляти ініціативу та вчитися вирішувати конфлікти конструктивним шляхом [47].

Психологічно безпечне середовище зменшує рівень тривожності, агресивності та конфліктності серед учнів, що, у свою чергу, сприяє зниженню проявів девіантної поведінки. Підлітки, які відчувають підтримку та прийняття, легше

долають стресові ситуації, соціальне напруження та міжособистісні конфлікти. Вони більш відкриті до співпраці та взаємодії з однолітками, що формує позитивні соціальні зв'язки в класі.

Реалізація психологічної безпеки включає низку практичних заходів: створення дружнього психологічного клімату в класі, регулярне проведення групових обговорень і рефлексій, використання методів активного слухання та емпатичного зворотного зв'язку, а також підтримку індивідуальних особливостей учнів. Важливим є також формування культури взаємоповаги, де кожен учень відчуває, що його думка цінується, а його права не порушуються [47].

Таким чином, психологічна безпека та підтримка виступають основою для розвитку довірчих стосунків у групі, підвищення згуртованості колективу та формування поведінкових моделей, які запобігають девіантним проявам серед підлітків. Це дозволяє школярам почуватися впевнено у спілкуванні, активно включатися в колективну діяльність та ефективно взаємодіяти з іншими учасниками навчального процесу.

2. Активізація взаємодії та комунікації є одним із ключових напрямів формування позитивної групової динаміки в учнівському колективі. Вона спрямована на створення умов для активного соціального навчання, взаємодії та розвитку міжособистісних навичок, які є необхідними для ефективного функціонування групи. В умовах школи це досягається через використання різноманітних групових вправ, тренінгів, рольових ігор та командних завдань, що стимулюють колективну діяльність і взаємодію [54].

Під час активних форм роботи учні тренуються слухати одне одного, висловлювати власну думку, аргументовано відстоювати позицію та погоджувати рішення в колективі. Рольові ігри дозволяють підліткам відчути різні соціальні ролі та перспективи, що сприяє розвитку емпатії, толерантності та вміння враховувати потреби інших. Виконання колективних завдань формує навички співпраці, відповідальності за спільний результат і здатності вирішувати суперечки конструктивно, без застосування агресії чи насильства.

Активізація комунікації також включає організацію групових дискусій,

спільних проєктів, творчих завдань і вправ на взаємодію, які допомагають учням виробити адекватні соціальні стратегії та розуміти наслідки своїх дій у колективі. Ці методи сприяють зниженню соціальної ізоляції окремих учнів, запобігають конфліктам і формують відчуття приналежності до групи [54].

Таким чином, активізація взаємодії та комунікації забезпечує розвиток комунікативних та соціальних компетенцій підлітків, підвищує згуртованість класу та створює умови для попередження проявів девіантної поведінки, оскільки учні навчаються вирішувати конфлікти мирним шляхом і ефективно співпрацювати в межах колективу.

3. Розвиток соціальної відповідальності є важливим компонентом формування позитивної групової динаміки та профілактики девіантної поведінки в учнів підліткового віку. Соціальна відповідальність передбачає усвідомлення учнями власної ролі в колективі, здатність передбачати наслідки своїх дій для інших, а також прагнення дотримуватися морально-етичних та соціально прийнятних норм поведінки [44].

В умовах освітнього закладу розвиток соціальної відповідальності здійснюється через організацію колективних проєктів, спільних завдань, навчально-творчих ініціатив і соціально-корисних заходів. Участь у таких активностях стимулює учнів до взаємопідтримки, взаєморозуміння та прийняття рішень з урахуванням інтересів інших членів групи. Під час спільної роботи підлітки отримують можливість оцінювати вплив власних дій на колектив, брати на себе відповідальність за результат спільної діяльності та формувати етичні цінності, такі як справедливість, чесність, толерантність та повага до інших.

Крім того, виконання колективних завдань і проєктів сприяє розвитку навичок самоконтролю, самодисципліни та внутрішньої мотивації діяти відповідально. Учні, які активно залучені до групової діяльності, демонструють меншу схильність до конфліктів, агресивної та девіантної поведінки, оскільки відчувають себе частиною спільноти, розуміють значення взаємодії та наслідки власних дій [44].

Таким чином, розвиток соціальної відповідальності у підлітків через

колективну діяльність є ефективним засобом профілактики девіантної поведінки та стимулює формування згуртованого, соціально зрілого та морально свідомого класного колективу.

4. Індивідуальний та диференційований підхід передбачає врахування вікових, психологічних, соціальних та особистісних особливостей кожного учня під час організації групової діяльності. Такий підхід дозволяє педагогам та психологам ефективно адаптувати зміст і складність завдань, методи взаємодії та способи підтримки кожного учасника групи [30].

У контексті профілактики девіантної поведінки індивідуалізація роботи дає змогу уникнути перевантаження учнів, формувати позитивну мотивацію до співпраці та запобігати виникненню конфліктів, що часто стають наслідком ігнорування особистісних особливостей. Диференційований підхід також сприяє розвитку соціальних та емоційних компетентностей підлітків, таких як самоконтроль, емпатія, здатність до конструктивної комунікації та співпраці в колективі.

Врахування індивідуальних потреб учнів дозволяє створити умови, у яких кожен підліток відчуває свою значимість у групі, формує позитивну самооцінку та відповідальність за спільну діяльність. Такий підхід підвищує ефективність групових вправ і тренінгів, стимулює активну участь у колективних проєктах та сприяє формуванню згуртованого, психологічно безпечного середовища, що є ключовим фактором профілактики девіантної поведінки [30].

5. Регулярний моніторинг та корекція передбачає систематичне спостереження за міжособистісними відносинами у групі, аналіз поведінкових проявів учнів та своєчасне виявлення ознак конфліктності, агресії чи девіантних тенденцій. Такий підхід дозволяє не лише фіксувати проблемні ситуації, а й визначати фактори, що провокують негативну поведінку, включаючи труднощі у комунікації, нерозв'язані конфлікти та психологічний дискомфорт окремих учнів [27].

На основі результатів моніторингу здійснюється диференційоване втручання: корекційні бесіди, психоедукаційні вправи, групові тренінги або

індивідуальні консультації. Регулярність спостережень забезпечує своєчасне реагування та попередження загострення девіантної поведінки, а також дозволяє адаптувати групові завдання і взаємодію з урахуванням реальної динаміки колективу.

Системний моніторинг підвищує ефективність профілактичної роботи, зміцнює психологічну безпеку учнів і сприяє формуванню позитивного соціального клімату в групі, що є ключовим чинником зниження рівня девіантної поведінки.

У закладі освіти формування позитивної групової динаміки також пов'язане з організаційними аспектами: режимом навчальної діяльності, класним менеджментом, співпрацею з батьками та адміністрацією школи. Ефективне поєднання психолого-педагогічних стратегій і системної підтримки з боку школи забезпечує не лише профілактику девіантної поведінки, а й розвиток соціальної компетентності, комунікативної культури та колективної відповідальності серед підлітків [27].

Таким чином, формування позитивної групової динаміки в умовах закладу освіти виступає ключовим засобом профілактики девіантної поведінки, сприяючи створенню безпечного, підтримуючого та стимулюючого середовища для всебічного розвитку особистості підлітка.

3.2. Зміст та особливості впровадження профілактичної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності»

Актуальність розробки та впровадження профілактичних і корекційних програм, спрямованих на розвиток позитивної групової взаємодії, обумовлена сучасними викликами шкільного середовища та соціальної адаптації підлітків. Підлітковий вік є критичним періодом формування особистості, коли соціальні взаємозв'язки з ровесниками набувають особливої значущості. Взаємодія у групі впливає не лише на емоційний стан і психологічне благополуччя учнів, а й на розвиток їхніх ціннісних орієнтацій, норм поведінки та соціальних навичок.

Негативні прояви девіантної поведінки – агресія, булінг, конфлікти, порушення дисципліни, асоціальні звички – стають поширеними у колективах, де відсутні чіткі соціальні норми та позитивний психологічний клімат. Дослідження показують, що саме позитивна групова динаміка, включаючи взаємопідтримку, довіру, емпатію та готовність до співпраці, є ключовим чинником, який зменшує ризик девіантних проявів. У цьому контексті профілактичні та корекційні програми набувають особливої актуальності, оскільки дозволяють не лише попереджати деструктивну поведінку, а й формувати адаптивні моделі взаємодії, соціальної відповідальності та конструктивного вирішення конфліктів [33].

Такі програми інтегрують різні психологічні та педагогічні підходи, включаючи тренінги на розвиток комунікативних навичок, вправи на згуртованість, групові ігри та моделювання соціальних ситуацій. Вони спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, навичок саморегуляції та критичного мислення у підлітків, що, у свою чергу, підвищує психологічну стійкість та сприяє формуванню позитивної соціальної ідентичності.

Крім того, впровадження таких програм має важливе практичне значення для освітніх закладів. Школа, яка активно працює над розвитком позитивної групової динаміки, створює безпечне та підтримуюче середовище, що підвищує ефективність навчального процесу, зменшує конфліктність серед учнів і сприяє розвитку соціально відповідальних громадян. У сучасних умовах, коли підлітки піддаються значному впливу цифрового середовища та соціальних мереж, профілактичні програми набувають ще більшої значущості, адже вони допомагають формувати здорові міжособистісні взаємини і критично оцінювати соціальні сигнали.

Таким чином, розробка та впровадження профілактичних і корекційних програм для розвитку позитивної групової взаємодії є актуальною науково-практичною задачею, яка спрямована на зниження ризику девіантної поведінки підлітків, формування психологічно безпечного шкільного середовища та розвиток соціально адаптованої, відповідальної особистості.

У межах формувального експерименту було розроблено спеціальну програму для підлітків, спрямовану на формування позитивної групової динаміки як засобу профілактики девіантної поведінки «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності».

Мета програми: створення умов для розвитку ефективної групової взаємодії серед учнів підліткового віку, підвищення рівня психологічної безпеки в колективі та зниження проявів девіантної поведінки.

Завдання програми:

1. Формування навичок конструктивної комунікації та активного слухання в групі.
2. Розвиток емпатії, соціальної відповідальності та готовності враховувати інтереси інших.
3. Підвищення рівня психологічної безпеки в колективі та створення підтримуючого середовища для обговорення конфліктних ситуацій.
4. Виявлення та корекція девіантних проявів поведінки через індивідуальний і груповий підходи.
5. Стимулювання співпраці, ініціативності та участі в колективних проектах.

Очікувані результати: підвищення рівня позитивної групової динаміки серед учнів; зменшення агресивних та конфліктних проявів у групі; поліпшення взаєморозуміння та співпраці між учасниками колективу; формування стійких соціально прийнятних моделей поведінки та навичок відповідального ставлення до колективу.

Основні принципи впровадження програми:

1. Системність і послідовність – заняття проводяться у логічній послідовності, враховуючи наростаючу складність завдань та рівень готовності групи до нових видів взаємодії.
2. Психологічна безпека – створення атмосфери довіри, підтримки та відкритості, де учні можуть вільно висловлювати думки та емоції без страху осуду.

3. Індивідуальний та диференційований підхід – врахування вікових, психологічних та соціальних особливостей учнів при підборі вправ і рівня складності завдань.

4. Активізація взаємодії та комунікації – застосування рольових ігор, тренінгів, колективних проєктів, що сприяють розвитку емпатії, співпраці та конструктивного вирішення конфліктів.

5. Регулярний моніторинг і корекція – систематичне спостереження за взаємодією в групі, виявлення ознак конфліктності або девіантних тенденцій та своєчасне коригування діяльності через психологічні та педагогічні методи.

Рекомендації щодо організації занять:

- заняття проводяться у спеціально обладнаних класних або психологічних кабінетах, де учні можуть вільно пересуватися та взаємодіяти;
- тривалість одного заняття – 60–90 хвилин, що дозволяє поєднувати інтенсивну діяльність з рефлексією;
- перед проведенням кожного заняття педагог проводить короткий вступ для налаштування групи, пояснює мету і правила виконання вправ;
- вправи виконуються як індивідуально, так і у малих і великих групах для розвитку навичок співпраці та соціальної відповідальності;
- після кожного заняття передбачено етап рефлексії, де учасники обговорюють свої відчуття, досягнення та труднощі, що сприяє закріпленню позитивного досвіду.

Програма реалізовувалась у формі серії тренінгових та інтерактивних занять з підлітками у шкільному середовищі. Для ефективного впровадження використовувалися групові вправи та рольові ігри, колективні проєкти та творчі завдання, індивідуальні та групові консультації, систематичний моніторинг міжособистісних відносин та оперативна корекція поведінкових проявів.

Заняття проводилися у безпечному психологічному середовищі, що забезпечувало відкритість учнів, можливість вільно висловлювати думки та емоції, а також отримувати зворотний зв'язок від однолітків і педагога. Такий комплексний підхід дозволив інтегрувати формування позитивної групової

динаміки у щоденну шкільну практику та забезпечити системний вплив на попередження девіантної поведінки.

Нижче представлено структуру програми «Разом до позитиву: розвиток групової взаємодії для профілактики девіантної поведінки підлітків», розробленої в межах формувального експерименту. Програма складається з циклу занять, кожне з яких спрямоване на розвиток конкретних навичок соціальної взаємодії, емпатії, конструктивного вирішення конфліктів та формування позитивної групової динаміки. Для кожного заняття визначено серію вправ, що дозволяють ефективно закріплювати отримані знання та вміння, забезпечувати активну участь усіх учасників групи та сприяти профілактиці проявів девіантної поведінки. Представлена структура слугує орієнтиром для практичного впровадження програми та демонструє логічну послідовність формувальних етапів розвитку позитивної групової взаємодії (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Структура корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності» [3; 11; 13; 17; 27; 30; 35; 44; 47]

№	Назва заняття	Мета заняття	Вправи
1	Знайомство та формування довіри	Створення психологічно безпечного середовища, формування первинної довіри між учасниками групи.	<p>Вправа «Ім'я та жест».</p> <p>Вправа «Спільні цінності».</p> <p>Вправа «Ланцюжок компліментів».</p> <p>Вправа «Вірю-не вірю».</p> <p>Вправа «Мій символ».</p> <p>Вправа «Теплий м'яч».</p> <p>Вправа «Мій день».</p> <p>Вправа «Очі в очі».</p> <p>Вправа «Спільна історія».</p> <p>Вправа «Асортимент емоцій».</p> <p>Вправа «Рука підтримки».</p> <p>Вправа «Побажання групі».</p>

2	Комунікація та співпраця	Розвиток навичок слухання, співпраці та конструктивного вирішення конфліктів.	<p>Вправа «Активне слухання».</p> <p>Вправа «Телефон» (передача повідомлення).</p> <p>Вправа «Мій внесок».</p> <p>Вправа «Розподіл ролей».</p> <p>Вправа «Мовчазна командна гра».</p> <p>Вправа «Хто я?».</p> <p>Вправа «Знайди спільне».</p> <p>Вправа «Розв'яжи конфлікт».</p> <p>Вправа «Позитивний зворотний зв'язок».</p>
3	Емпатія та соціальна відповідальність	Розвиток вміння розуміти емоції інших, формування соціально відповідальної поведінки.	<p>Вправа «Емоційний калейдоскоп».</p> <p>Вправа «Відчуття дня іншого».</p> <p>Вправа «Історії життя».</p> <p>Вправа «Хто я для групи».</p> <p>Вправа «Спільна підтримка».</p> <p>Вправа «Проблемна ситуація».</p> <p>Вправа «Ланцюжок емпатії».</p> <p>Вправа «Слова підтримки».</p> <p>Вправа «Вигадані ролі».</p> <p>Вправа «Мої сильні сторони для групи».</p>
4	Вирішення конфліктів	Формування навичок конструктивного вирішення суперечок і запобігання девіантній поведінці.	<p>Вправа «Сценки конфлікту».</p> <p>Вправа «Мій вибір».</p> <p>Вправа «Позитивне висловлення незгоди».</p> <p>Вправа «Взаємне розуміння».</p> <p>Вправа «Роль іншого».</p> <p>Вправа «Пошук компромісу».</p> <p>Вправа «Мій план дій».</p> <p>Вправа «Коло рішень».</p> <p>Вправа «Слово за словом».</p> <p>Вправа «Розв'язання конфліктної історії».</p>

5	Спільні проєкти та ініціативи	Стимулювання колективної роботи, творчості та відповідальності за результат.	<p>Вправа «Плануємо разом».</p> <p>Вправа «Спільна карта ідей».</p> <p>Вправа «Проект групи».</p> <p>Вправа «Рольове завдання».</p> <p>Вправа «Пошук ресурсів».</p> <p>Вправа «Позитивний фідбек».</p> <p>Вправа «План дій на майбутнє».</p>
6	Самоусвідомлення та саморегуляція	Розвиток навичок самоконтролю, рефлексії та адекватного реагування на стресові ситуації.	<p>Вправа «Мої емоції».</p> <p>Вправа «Щоденник настрою».</p> <p>Вправа «Техніки релаксації».</p> <p>Вправа «Розпізнавання тригерів».</p> <p>Вправа «Рольова гра: спокій у конфлікті».</p> <p>Вправа «Мої сильні сторони».</p> <p>Вправа «План саморегуляції».</p> <p>Вправа «Розподіл емоцій».</p> <p>Вправа «Рефлексія через малюнок».</p>
7	Закріплення навичок та підсумок	Закріплення набутих навичок, підведення підсумків і формування позитивних моделей поведінки.	<p>Вправа «Мої досягнення».</p> <p>Вправа «Обговорення змін».</p> <p>Вправа «Рефлексійне коло».</p> <p>Вправа «План розвитку групи».</p> <p>Вправа «Моя роль у групі».</p> <p>Вправа «Вправа на довіру».</p> <p>Вправа «Карта успіху».</p> <p>Вправа «Слова подяки».</p>

3.3. Аналіз ефективності впровадження профілактичної програми «Разом до гармонії: розвиток колективу та відповідальності»

Впровадження корекційно-розвивальної програми спрямоване на зниження проявів девіантної та агресивної поведінки підлітків, підвищення

їхнього рівня самоконтролю, згуртованості та соціальної інтеграції у колективі. Після проведення циклу тренінгових занять, групових вправ та психокорекційних вправ було проведено повторне дослідження за тими самими методиками, що дозволило оцінити ефективність програми.

До впровадження програми більшість підлітків демонструвала середній рівень девіантних тенденцій, тоді як високі прояви були у значної частини учнів. Після проведення програми спостерігалось зниження високих показників та зростання частки підлітків із низьким рівнем девіантності, що свідчить про формування більш конформної поведінки, розвиток самоконтролю та соціальної відповідальності (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняльні результати діагностики схильності до девіантної поведінки підлітків за методикою А. Орла до та після впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії»

Показник	До програми	Після програми
Соціальна бажаність (нормативний рівень)	64,7%	72,1%
Соціальна бажаність (помірний)	25,0%	20,6%
Соціальна бажаність (високий)	10,3%	7,3%
Подолання норм і правил (середній)	41,2%	33,8%
Подолання норм і правил (високий)	22,1%	15,4%
Подолання норм і правил (низький)	36,7%	50,8%
Адиктивна поведінка (середній)	38,2%	30,9%
Адиктивна поведінка (високий)	17,6%	10,3%
Адиктивна поведінка (низький)	44,2%	58,8%
Самоушкоджуюча поведінка (середній)	29,4%	24,1%
Самоушкоджуюча поведінка (високий)	14,7%	10,5%
Самоушкоджуюча поведінка (низький)	55,9%	65,4%
Агресія та насильство (середній)	34,0%	27,9%

Агресія та насильство (високий)	20,6%	12,5%
Агресія та насильство (низький)	45,4%	59,6%
Вольовий контроль (високий — слабкий контроль)	27,9%	17,6%
Вольовий контроль (середній)	39,7%	33,8%
Вольовий контроль (низький — високий контроль)	32,4%	48,6%
Деліквентна поведінка (високий)	23,5%	14,7%
Деліквентна поведінка (середній)	35,3%	29,4%
Деліквентна поведінка (низький)	41,2%	55,9%

Аналіз соціометричного статусу після програми показав підвищення частки учнів, які займають активну та інтегровану позицію в колективі, зменшення кількості ігнорованих та ізольованих учнів. Це підтверджує ефективність тренінгових вправ щодо зміцнення міжособистісних зв'язків і підтримки позитивного психологічного клімату.

Таблиця 3.3

Зміни соціометричного статусу підлітків за методикою Дж. Морено до та після впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії»

Соціометричний статус	До програми	Після програми
Лідери	18,0%	22,1%
Прийняті	42,6%	50,0%
Ігноровані	21,3%	15,4%
Ізольовані	10,3%	7,3%
Відкинуті	7,8%	5,2%
Взаємні позитивні вибори	56,4%	66,2%
Невзаємні вибори	43,6%	33,8%

Після впровадження програми спостерігалось помітне підвищення рівня згуртованості підліткових груп, що свідчить про покращення комунікацій,

формування довіри та готовності до спільної діяльності (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Порівняльна характеристика рівня згуртованості підліткових груп за методикою С. Сішора до та після впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії»

Рівень згуртованості	До програми	Після програми
Високий	25,0%	35,0%
Середній	47,0%	50,0%
Низький	28,0%	15,0%

Після проведення програми знизилися показники фізичної, вербальної та непрямой агресії, а також агресивних почуттів і ворожості. Це свідчить про ефективність психокорекційних вправ і тренінгів у формуванні конструктивних стратегій поведінки та регуляції емоцій (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка показників агресивності підлітків за опитувальником Басса–Даркі до та після впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії»

Показник агресії	До програми	Після програми
Фізична агресія (високий)	23,0%	15,0%
Фізична агресія (середній)	41,0%	33,0%
Фізична агресія (низький)	36,0%	52,0%
Вербальна агресія (високий)	18,0%	10,0%
Вербальна агресія (середній)	39,0%	32,0%
Вербальна агресія (низький)	43,0%	58,0%
Непряма агресія (високий)	15,0%	8,0%
Непряма агресія (середній)	34,0%	27,0%
Непряма агресія (низький)	51,0%	65,0%

Агресивні почуття (високий)	28,0%	18,0%
Агресивні почуття (середній)	38,0%	30,0%
Агресивні почуття (низький)	34,0%	52,0%
Ворожість (високий)	20,0%	12,0%
Ворожість (середній)	40,0%	28,0%
Ворожість (низький)	40,0%	60,0%

Отже, впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії» призвело до зниження проявів девіантної та агресивної поведінки підлітків, підвищення рівня самоконтролю та емоційної стабільності, покращення соціальної інтеграції та взаємодії у групі, зміцнення психологічного клімату та згуртованості колективу.

Ці результати підтверджують ефективність програми у формуванні відповідальної, соціально адаптованої поведінки підлітків та підвищенні якості групової взаємодії.

Висновки до розділу 3

Профілактика девіантної поведінки підлітків у закладі освіти тісно пов'язана з формуванням позитивної групової динаміки, яка виступає важливим чинником їх соціалізації та особистісного розвитку. Створення сприятливого психологічного клімату, заснованого на довірі, підтримці та взаєморозумінні, забезпечує зниження рівня тривожності, агресії та конфліктності серед учнів, що, у свою чергу, зменшує ризик девіантних проявів .

Важливими складовими ефективної профілактики виступають активізація комунікації, розвиток соціальної відповідальності, індивідуальний підхід та системний моніторинг поведінки підлітків. Саме комплексне поєднання цих

напрямів дозволяє не лише попереджати негативні форми поведінки, а й формувати соціально зрілу, відповідальну особистість, здатну до конструктивної взаємодії в колективі .

Результати впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії» засвідчили її ефективність. Зокрема, спостерігається зниження рівня девіантної, агресивної та делінквентної поведінки, підвищення самоконтролю та емоційної стабільності підлітків. Водночас відбулося покращення соціометричного статусу учнів, зменшення кількості ізольованих та відкинутих членів групи, а також підвищення рівня згуртованості колективу .

На нашу думку, отримані результати підтверджують, що цілеспрямований вплив на групову взаємодію є одним із найбільш ефективних шляхів профілактики девіантної поведінки підлітків. Розвиток навичок комунікації, емпатії, саморегуляції та відповідальності створює умови для формування позитивних поведінкових моделей і зменшує вплив деструктивних соціальних факторів.

Таким чином, системна організація профілактичної роботи орієнтована на розвиток позитивної групової динаміки, сприяє не лише зниженню девіантних проявів, а й забезпечує гармонійний розвиток особистості підлітка, підвищує якість міжособистісних відносин і формує соціально адаптовану поведінку.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження проблеми впливу групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків було здійснено комплексний теоретичний та емпіричний аналіз, що дозволив глибше розкрити сутність досліджуваного явища та визначити основні закономірності його прояву.

Аналіз наукових підходів до проблеми девіантної поведінки підлітків дає підстави розглядати її як складне та багатовимірне явище, що формується під впливом поєднання особистісних, вікових і соціальних чинників. Девіації у поведінці підлітків відображають не лише порушення соціальних норм, а й свідчать про внутрішні труднощі розвитку, суперечності у становленні особистості та проблеми у процесі соціалізації.

Підлітковий вік вирізняється особливою вразливістю до зовнішніх впливів, що зумовлено нестійкістю самооцінки, потребою у самоствердженні та пошуком власної ідентичності. У цьому контексті провідну роль починає відігравати група однолітків, яка стає основним орієнтиром у формуванні поведінкових норм і цінностей. Саме в межах групової взаємодії підліток засвоює соціальний досвід, що може мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

Вплив групи реалізується через низку соціально-психологічних механізмів, серед яких особливе значення мають наслідування, ідентифікація, конформізм, груповий тиск та емоційне зараження. Ці процеси забезпечують швидке засвоєння групових стандартів, однак за умов недостатнього рівня критичного мислення підліток може некритично приймати навіть негативні зразки поведінки.

Характерною особливістю підліткових груп є наявність власної системи норм і правил, що формуються спонтанно, але контролюються досить жорстко. Прагнення до приналежності, страх бути відкинутим і бажання зберегти статус у групі посилюють конформну поведінку. У поєднанні з недостатньо сформованими навичками саморегуляції це створює умови для підвищеної

чутливості до групового тиску та можливості маніпулятивного впливу.

Суттєве значення має також рівень сформованості самооцінки та ідентичності підлітка. Їх нестабільність може зумовлювати прагнення до самоствердження через участь у ризикованих або асоціальних формах діяльності. У таких ситуаціях група часто виконує компенсаторну функцію, надаючи підлітку відчуття значущості та прийняття, навіть якщо це пов'язано з девіантними нормами.

Окремо варто відзначити вплив сучасного цифрового середовища, яке трансформує традиційні форми групової взаємодії. Онлайн-спільноти розширюють можливості комунікації, але водночас знижують рівень соціального контролю та можуть сприяти поширенню деструктивних моделей поведінки.

Отже, групова динаміка є вагомим чинником формування поведінки підлітків, який здатний як підтримувати їх соціальний розвиток, так і виступати джерелом девіантних проявів. Це зумовлює необхідність цілеспрямованої профілактичної роботи, спрямованої на розвиток критичного мислення, самостійності, соціальних навичок та психологічної стійкості підлітків.

Проведене емпіричне дослідження дало змогу розкрити особливості впливу групової динаміки на поведінку підлітків та конкретизувати роль соціального середовища у формуванні девіантних проявів. Отримані результати підтверджують, що поведінка підлітків значною мірою залежить від характеру міжособистісних взаємин у колективі, рівня їх прийняття однолітками та загального психологічного клімату в групі.

Аналіз результатів показав, що більшість підлітків характеризуються відносно благополучним рівнем розвитку поведінкової сфери та не демонструють виражених девіантних тенденцій. Водночас виявлена група підлітків із підвищеними показниками агресивності, делінквентної та ризикованої поведінки свідчить про наявність факторів ризику, пов'язаних як із особистісними особливостями, так і з несприятливими умовами соціального середовища.

Дослідження соціометричного статусу дозволило виявити чітку залежність між положенням підлітка в групі та його поведінковими проявами. Учні, які

займають позитивні позиції у колективі, демонструють більш адаптивну поведінку, тоді як ізольовані або відкинуті підлітки частіше виявляють агресивність, конфліктність та інші девіантні форми реагування. Це свідчить про значущість соціальної інтеграції як захисного фактора у розвитку особистості.

Встановлено також, що рівень згуртованості групи безпосередньо пов'язаний із характером поведінки її членів. У згуртованих колективах формуються більш сприятливі умови для розвитку особистості, знижується рівень напруженості та конфліктності, а також зменшується ймовірність девіантних проявів. Натомість у групах із низьким рівнем згуртованості спостерігається більша кількість міжособистісних проблем, що негативно впливає на поведінку підлітків.

Результати дослідження агресивності підтвердили, що підвищені рівні ворожості та агресії характерні насамперед для підлітків із низьким соціальним статусом і недостатнім рівнем підтримки з боку однолітків. Це підкреслює важливість створення умов для розвитку позитивних взаємин у колективі та формування атмосфери взаємопідтримки.

На нашу думку, отримані результати свідчать про те, що саме групове середовище може виступати як потужним ресурсом розвитку підлітка, так і чинником ризику формування девіантної поведінки. Особливої уваги потребують підлітки, які займають маргінальні позиції у групі, оскільки вони є найбільш вразливими до негативних впливів.

Результати дослідження підтверджують необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток згуртованості учнівських колективів, формування навичок ефективної комунікації, підтримку позитивного соціального статусу кожного підлітка та своєчасне виявлення груп ризику. Це сприятиме не лише зниженню рівня девіантної поведінки, а й забезпеченню гармонійного розвитку особистості в умовах освітнього середовища.

Профілактика девіантної поведінки підлітків у закладах освіти безпосередньо пов'язана зі створенням сприятливого соціально-психологічного

середовища, у якому провідну роль відіграє позитивна групова динаміка. Саме характер взаємин у колективі, рівень довіри, підтримки та взаєморозуміння визначають емоційний стан підлітків, впливають на їх поведінку та знижують імовірність проявів агресії, тривожності й конфліктності.

Ефективність профілактичної роботи значною мірою залежить від комплексного підходу, що передбачає розвиток комунікативних умінь, формування соціальної відповідальності, врахування індивідуальних особливостей учнів та систематичне спостереження за їх поведінкою. Поєднання цих напрямів створює умови для формування зрілої особистості, здатної до конструктивної взаємодії та усвідомленого прийняття рішень.

Практичні результати впровадження корекційно-розвивальної програми «Разом до гармонії» підтверджують доцільність такого підходу. Зафіксовано позитивні зміни у поведінці підлітків, зокрема зниження рівня девіантних і агресивних проявів, підвищення самоконтролю та емоційної врівноваженості. Крім того, спостерігається покращення становища учнів у колективі: зменшення кількості ізольованих осіб і зростання рівня згуртованості групи.

Робота з груповими процесами є одним із найбільш результативних напрямів профілактики девіантної поведінки. Формування навичок ефективного спілкування, розвитку емпатії, відповідальності та саморегуляції сприяє закріпленню позитивних моделей поведінки та знижує вплив негативних соціальних чинників.

Отже, системна організація профілактичної діяльності, спрямованої на розвиток здорової групової взаємодії, забезпечує не лише зменшення девіантних проявів, а й сприяє гармонійному особистісному розвитку підлітків, покращенню міжособистісних відносин та формуванню соціально адаптованої поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусишин Н., Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», Вип. 69. 2022. С. 13-19.
2. Аутоагресивна поведінка підлітків: монографія. О. В. Погорілко, А.М. Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І. Ісаков. Полтава : ТОВ «АСМІ», 141 с.
3. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи. Луганськ, 2021. 20 с.
4. Бейгул А. Особливості корегування девіантної поведінки у підлітків. Історичний досвід і сучасність: матеріали ХХХ наукової конференції здобувачів вищої освіти. Вип. 46 /відп. ред. В. М. Букач. Одеса : ПНПУ, 2024. С. 53-57.
5. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ: Академвидав, 2021. 256 с.
6. Бондаренко О. Ф. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. Психологія і суспільство. 2021. № 2. С. 112–118.
7. Бондзик Д. М. Девіантна поведінка підлітків в умовах воєнного стану. Особистість, суспільство, війна: матеріали міжнар. психол. форуму. Харків, 2023. С. 38–40.
8. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: підручник. Київ: Ніка-Центр, 2020. 608 с.
9. Вінник Н. Д. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків у сучасному соціальному середовищі. Науковий вісник Київського університету імені Б. Грінченка. 2024. С. 112–118.
10. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
11. Гельбак А. Психолого-педагогічні аспекти корекції девіантної поведінки у підлітковому віці. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності: збірник матеріалів постійно діючої Міжнародної

науково-практичної конференції. Кропивницький: ЦУВ, 2022. С. 137 – 141

12. Глибова В. В. Важковиховуваний підліток, проблема ХХ століття? Проблеми сучасної психології. 2021. № 2. С. 34-38.

13. Гончарова А. О., Романова І. А. З досвіду соціально-педагогічної діяльності з профілактики девіантної поведінки підлітків. Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи : матеріали 70 Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищ. освіти, присвяч. 220-річчю від дня заснування Університету, Харків, 23 трав. 2024 р. / Харків. нац. пед.ун-т ім. Г. С. Сковороди та ін. ; редкол.: Ю. Д. Бойчук, С. В. Бережна, М. П. Васильєва та ін. Харків, 2024. С. 34–37.

14. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Київ, 2021. 106 с.

15. Дмитрієва С. М., Грибан А. Р. Причини та прояви девіантної поведінки підлітків, шляхи її попередження і подолання. Актуальні питання психології: теорія, методика, практика: збірник матеріалів XI-ої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції. Умань: УДПУ, 2022. С. 107 – 111.

16. Дубровіна І. В. Психологічне здоров'я особистості: сучасні виклики. Харків: Основа, 2023. – 320 с.

17. Журавель Т. Профілактика деструктивної поведінки. Київ: Видавництво ФОП Буря О. Д. 2022. 144 с.

18. Журавльова Л. П. Емоційний інтелект особистості. Київ: Академвидав, 2022. 256 с.

19. Калінчук Л. Девіантна поведінка підлітків як психолого-педагогічна проблем. Модернізація освітнього процесу в сучасних закладах освіти : збірник матеріалів I Всеукраїнської науко-вопрактичної конференції (м. Одеса, Україна, 26-27 лютого 2024 року). Редколегія: І. А. Княжева, Т. І. Койчева, Т.Ю. Осипова, О. А. Галіцян, І. О. Бартенєва, І. С. Артемьєва, О. П. Ноздрова, П. П. Кинєва. Одеса: Університет Ушинського, 2024. 204 с.

20. Карамушка Л. М. Психологія організацій та управління. Київ: Каравела, 2020. 544 с.

21. Киричук О. В. Основи соціальної психології. Київ: Освіта України, 2023. 312 с.
22. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія. Ірпінь: Академія державної податкової служби України. 2021. 134 с.
23. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. Вісник Академії адвокатури України. 110 число 3(22) 2011. С. 109-122.
24. Коқун О. М. Психодіагностика: навчальний посібник. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 240 с.
25. Коқун О. М. Психологія особистісного розвитку. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2021. 256 с.
26. Кондратенко О. С. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. Молодий вчений. 2023. № 6. С. 210–214.
27. Конотопова А. Ю., Зобенько Н. А. Профілактична робота з батьками молодших школярів з попередження проявів девіантної поведінки. Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка–2021»: XXIII Всеукраїнська наукова конференція, 2021. С. 485-487.
28. Кравченко І. С. Вплив групи на формування поведінки підлітків. Актуальні проблеми психології. 2022. Т. 11. С. 45–52.
29. Левін К. Динаміка групових процесів (сучасні інтерпретації). Київ: Ніка-Центр, 2022. 208 с.
30. Литвиненко С. А. Роль групової роботи у профілактиці девіантної поведінки підлітків. Педагогіка і психологія. 2022. № 4. С. 130–136.
31. Литвиненко С. А. Соціометричні методи дослідження міжособистісних відносин у підліткових групах. Педагогіка і психологія. 2022. № 4. С. 130–136.
32. Лозова О. М. Психологія соціальних відхилень. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 272 с.
33. Майборода А.Ю. Вплив психологічних та соціальних факторів на формування девіантної поведінки у підлітків. Актуальні проблеми практичної психології : збірн. наук. праць Міжнародн. наук.-практич. інтернет конф. (17 трав. 2024 р., м. Одеса). Одеса, 2024. С.209-213

34. Максименко С. Д. Генеза особистості у підлітковому віці. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 400 с.
35. Максимова Н. Ю. Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах: монографія. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2024. 250 с.
36. Максимова Н. Ю. Психологічні основи профілактики девіантної поведінки. Київ: Либідь, 2021. 288 с.
37. Мельник Ю. Б. Соціальна адаптація підлітків у групі. Наукові записки. 2022. № 3. С. 55–61.
38. Москаленко В. В. Соціальна психологія особистості та групи. Київ: Центр учбової літератури, 2022. 368 с.
39. Москалець В. П. Психологія особистості: сучасний вимір. Львів: Світ, 2022. 304 с.
40. Муқан М., Вишньовський В. В. Психологічні особливості девіантної поведінки у підлітковому віці. Збірник тез доповідей X Міжнародної науковопрактичної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій», 2021. С. 105-106.
41. Назаренко Н. І. Соціальні фактори девіантної поведінки підлітків. Вісник психології. 2023. № 2. С. 89–95.
42. Нечитайло І., Мілорадова Н. Предмети заздрості юнаків та дівчат у контексті їх схильності до девіантної поведінки. *Psychological journal*, 2023. №9(5), С. 52-57.
43. Онофрійчук М. С. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. Наукові записки Уманського державного педагогічного університету. 2025. С. 56–62.
44. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ: Ніка-Центр, 2021. 240 с.
45. Панок В. Г. Психологічна служба в системі освіти України: сучасний стан і перспективи. Київ: Ніка-Центр, 2023. 256 с.
46. Пилипенко Н. В. Агресивна поведінка підлітків: психологічний аналіз.

Психологічний журнал. 2021. № 3. С. 67–74.

47. Пилипенко Н. В. Психологічна корекція агресивної поведінки підлітків. Психологічний журнал. 2021. № 3. С. 120–126.

48. Поліщук О. І. Психологічні аспекти соціальної адаптації підлітків. Психологія розвитку. 2022. № 2. С. 77–83.

49. Попадич О. Правове виховання як напрям профілактики девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота», 2023. №. 1 (52). С. 163-168.

50. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків: зб. наук. праць / за ред. О. М. Кокун. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2022. 180 с.

51. Рибалка В. В. Психологія розвитку особистості. Київ: Академвидав, 2020. 320 с.

52. Рогов Є. І. Настільна книга практичного психолога. Київ: Центр навчальної літератури, 2021. 480 с.

53. Романенко О. В. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. Психологія і педагогіка. 2021. № 3. С. 45–52.

54. Савельєва Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ, 2020. 184 с.

55. Савченко О. Я. Психологія розвитку особистості підлітка. Київ: Педагогічна думка, 2022. 280 с.

56. Савчин М. В. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2021. 352 с.

57. Сердюк Л. З. Саморегуляція поведінки особистості. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 280 с.

58. Сичов А. Ю. Профілактика девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних реалій. Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я в умовах війни : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Київ, 14 листоп. 2024 р.) / Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за заг. ред. О. В. Бацилевої. Київ, 2024. С. 180–183.

59. Скворчевська Є. Л. Чинники девіантної поведінки підлітків. Габітус.

2025. Вип. 69, Т. 1. С. 242–247.

60. Скрипківська Н. П. Вплив групової динаміки на формування девіантної поведінки у підлітків. Збірник XI Міжнародної наукової конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук ХХІ століття» (1 травня 2026 року, м. Одеса).

61. Скрипківська Н. П. Особливості профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах закладу освіти. Збірник XI Міжнародної науково-теоретичної конференції «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (8 травня 2026 року, м. Дніпро).

62. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічні процеси в сучасному суспільстві. Соціальна психологія. 2023. № 1. С. 5–14.

63. Солод Є. Є. Прояви девіантної поведінки в міжособистісних відносинах в онлайн-середовищі підлітків. Актуальні проблеми практичної психології : збірн. наук. праць Міжнародн. наук.-практич. інтернет конф. (17 трав. 2024 р., м. Одеса). Одеса, 2024. С.317-320

64. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у пошуках смислу. Київ: Каравела, 2020. 368 с.

65. Холіна Л.В. Діагностика та корекція девіантної поведінки школярів: психолого-педагогічні аспекти. Київ: Ліра, 2021. 216 с.

66. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2015. Випуск 28. С. 627-637.

67. Чепелева Н. В. Психологія спілкування в цифровому середовищі. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2023. 240 с.

68. Щербата О. А. Психологічні механізми формування девіантної поведінки у підлітковому віці. Editional board, 2022. С. 748.

69. Merton, R. K. Social Structure and Anomie. American Sociological Review, 3(5). P. 672–682. URL: <https://scispace.com/papers/social-structure-andanomie-c0113errpku> (дата звернення: 06.05.2026)

70. Rogers K. Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory. L: Constable, 560 p. URL: <https://archive.org/details/clientcenteredth00roge>
(дата звернення: 06.05.2026)

ДОДАТКИ

Додаток А

МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ НА ПРОЯВИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1. Методика діагностики схильності до девіантної поведінки (А. Орел)

[file:///C:/Users/P%20R%20O%20B%20O%20K/Downloads/uchebnoe_posobie_dlja_vuzov-m-2004-s-141-154-shkal%20\(1\)%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/P%20R%20O%20B%20O%20K/Downloads/uchebnoe_posobie_dlja_vuzov-m-2004-s-141-154-shkal%20(1)%20(1).pdf)

2. Соціометричне дослідження (Дж. Морено)

Інструкція: «Діти, я хочу розсадити Вас за партами, враховуючи Ваші побажання. Для цього напишіть на листках спочатку прізвище того учня, з ким би Ви хотіли сидіти в першу чергу, потім прізвище того, з ким би Ви хотіли сидіти разом, якщо з першим не вийде, потім прізвище того однокласника, з ким би Ви хотіли сидіти, якщо не вдасться посадити Вас ні з першим, ні з другим. Листки обов'язково підпишіть».

Примітка: Інструкцію можна видозмінювати в залежності від індивідуальних особливостей піддослідних. За одержаними результатами опитування будується соціоматриця. По вертикалі записують прізвища всіх членів групи, які брали участь в дослідженні, по горизонталі - тільки їхні номери. Вибори позначають хрестиком на перетині відповідного рядка з прізвищем того, хто вибирає, і стовпчика з номером вибраного. Взаємні вибори позначають в таблиці кружечком (хрестик в кружечку).

Аналіз результатів. На основі даних соціоматриці по кожному стовпчику підраховують кількість отриманих кожним членом групи виборів, а також кількість взаємних виборів.

На основі даних соціоматриці будується соціограма – карта соціометричних виборів, яка складається із чотирьох концентричних кіл. В першому колі (внутрішньому) наносять символічні позначення піддослідних, які отримали

найбільшу кількість виборів (особи жіночої статі позначаються кружечком, чоловічої – трикутником); у другому – які отримали половину і більше половини від найбільшої кількості виборів; у третьому – які отримали менше половини від максимальної к і кількості виборів; у четвертому – які не отримали жодного вибору.

Примітка: розміри соціограми в діаметрі повинні бути не менші листка із учнівського зошита.

Досліджувані, які потрапили до першого (лідери) та другого (ті, кому надають перевагу) кола, займають сприятливе положення в колективі; в третьому (прийняті) і, особливо, в четвертому (ізолювані) колах – несприятливе.

На основі даних соціометричного дослідження можна визначити такі діагностичні показники:

1. РСВ – рівень сприятливих взаємин, який визначається на основі соціограми:

– високий, якщо в I і II статусних категоріях піддослідних більше, ніж у III та IV, тобто, якщо в групі більшість її членів знаходяться у сприятливому положенні;

– середній рівень фіксують тоді, коли у I-II і III-IV категоріях кількість піддослідних приблизно однакова;

– низький РСВ відмічається при переважанні в групі піддослідних із низьким статусом (III-IV категорій).

2. КВ – коефіцієнт взаємності чи «Індекс групової згуртованості» визначається за такою формулою:

$$КВ = \frac{R1}{R} 100\%, \text{ К}$$

Де R1 — кількість взаємних виборів, R - загальна кількість виборів.

3. П - індекс ізоляції визначається за формулою:

$$П = \frac{1}{n}$$

Де I - кількість ізолюваних в класі, n – загальна кількість учнів в класі.

3. Методика визначення рівня згуртованості групи (С. Сішор)

I. Як би ви оцінили свою приналежність до класу?

1. Почуваю себе її членом, частиною колективу.
2. Приймаю участь у більшості видів діяльності.
3. Приймаю участь в одних видах діяльності та не приймаю участі в інших.
4. Не почуваю себе членом групи.
5. Живу та існую окремо від неї.
6. Не знаю, важко відповісти.

II. Перейшли б ви до іншого класу, якби була така нагода (без зміни решти умов).

1. Так, дуже хотів би перейти.
2. Скоріше перейшов би, ніж залишився.
3. Не бачу ніякої різниці.
4. Скоріш за все, залишився б у своєму класі.
5. Дуже хотів би залишитись у своєму класі.
6. Не знаю, важко відповісти.

III. Які взаємини між членами вашого класу?

1. Краще, ніж у більшості класів.
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів.
3. Не гірше, ніж у більшості класів.
4. Не знаю, важко відповісти.

IV. Які у вас стосунки з вчителями та адміністрацією школи?

1. Краще, ніж у більшості класів.
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів.
3. Не гірше, ніж у більшості класів.
4. Не знаю.

V. Яке ставлення до навчання у вашому класі?

1. Краще, ніж у більшості класів.
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів.

3. Не гірше, ніж у більшості класів.

4. Не знаю.

Обробка результатів: підраховуємо кількість балів, відповідно до таблиці.

№ питання	Варіант відповіді	Бал за варіант відповідей
I.	1	5
	2	4
	3	3
	4	2
	5	1
	6	1
II.	1	1
	2	2
	3	3
	4	4
	5	5
	6	1
I. II	1	3
	2	2
	3	1
	4	1
V. I	1	3
	2	2
	3	1
	4	1
V. V	1	3
	2	2
	3	1
	4	1
Всього		

Інтерпретація індексу групової згуртованості Сішора:

– 15,1 бала і вище – високий рівень згуртованості;

- 11,6-15 балів – вище середнього рівень згуртованості;
- 7-11,5 балів – середній рівень згуртованості;
- 4-6,9 бала – нижче середнього рівень згуртованості;
- 4 бали і нижче – низький рівень згуртованості.

4. Опитувальник агресивності Басса-Даркі

Інструкція: прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: «так», «можливо, так», «можливо, ні», «ні».

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Іноколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.

19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".

46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмю поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки. * 69. Не сумую із-за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.

71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.

75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

Обробка результатів: при аналізі даних в звичайних умовах відповіді «ТАК» і «МОЖЛИВО, ТАК» об'єднуються (сумуються як відповіді «ТАК»), так же як і відповіді «НІ» і «МОЖЛИВО, НІ» (сумуються як відповіді «НІ»).

КЛЮЧ для обробки результатів випробування по опитувальнику.

«1». ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (К=11):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

«2». ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (К=8):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

«3». ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (К=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

«4». НЕГАТІВІЗМ (К=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36-.

«5». РОЗДРАТУВАННЯ (К=9):

6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.

«6». ПІДОЗРЛИВІСТЬ (К=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.

«7». ОБРАЗА (К=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

«8». ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ (К=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком «-» потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь «ТАК», то ми його реєструємо як відповідь «НІ», якщо була відповідь «НІ», реєструємо як відповідь «ТАК».